Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १५३९

Title शिरोमणौ बौद्धाधिकार विवृतिः

Author गदाधरः

Extent १८ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१८७३

आत्मतत्त्व विवेक दीधिका

शिरोमणौ बौद्धाधिकारविवृतिः

१५२५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णचरणद्वंद्वमाराध्य श्रीगदाधरः ॥ बोधाधिकारविश्रान्तिं व्याकरोति शिरोमणेः ॥१॥ आसमत
तयिवेकग्रंथारंभसमये ग्रंथकृता माचार्यशिरोमणिः परमेश्वरनमस्कारः कृतः तस्य ग्रंथादौ स्वाभ्यर्हितत्वपद्येन तदुपनिबंध स्यादि २
नस्य च फलं दर्शयितिशिष्टेति शिष्टाचारपरंपराप्राप्तानां पूर्वपूर्वपंडितानां प्रयोजकप्रयोजकभावापन्नतादृश
मंगलाचरणसमुदायः तत्तेरि प्रामाणातद्दर्शनानुमिता अभिमतकर्मारंभसमयकर्तव्यताधिकोषितकर्मारंभ
कालीनोसफलकृतिविषयता यस्य तत्वाभ्युतविनिकर्तव्यताकमिस्यंतार्थः अनुमानादिकं च परमेश्वरनमस्का
रादिकं अभिमतकर्मारंभसमयके र्तिताकं तादृशसमयोशिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् इत्यादिरूपं इष्टदेवतानमस्कारं स्वा
राधितदेवतायाः परमेश्वरनमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुं सफलत्वेन द्योतयितुं एतदाचारदर्शनाग्रंथोद्याताः सफ
=सफलत्वज्ञानस्य लत्वसानेतैस्वैच तेषामविनदाचरणफलं ग्रंथादौ निबध्नाति पद्येन दर्शयति ईश्वरत्वमत्र नजगज्जनकत्वं जगत्सु
स्या८ जनितत्वकथने पोन त्वेनापरोः अतोऽद्य शामीशा पदार्थविकाह सर्वज्ञेति आदिपदात् इत्यादिपरिग्रहः सार्वज्ञं विश्वविषय
फानिस्य ज्ञानं ईशस्य तत्त्वे मानं भक्ताति दर्शयति अयते हीति सर्वज्ञ सर्ववित् छिद्यचो रथैव प्रसक्तं पोन हेतुं पादिहेतुं
ताविदर्थयोक्ते मणा सामान्यविशेषधर्मप्रकारकत्वं मेलभाविययाति सर्वज्ञ इत्यादिना इति इत्यत्र सामान्यतद् इत्यनंतरं इति प्रवे
यावितिपूरणीयं विशेषत इत्यत्रापि तदनुषंगः उभयत्र प्रकारार्थकतन्नीयांतानास्ति सामान्यधर्मः प्रमेयत्वादिः विशेषधर्मो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

॥ [illegible] ॥

१ घटत्वपटत्वादिः यस्यज्ञानमयं तप इति श्रुतिप्रतीकस्य यादिविषयकअवयोगव्याप्तकज्ञानस्वरूपं सकलपापक्षयस्य पुरुषार्थसाध
नमित्यर्थः ब्रह्मपदस्येश्वरपरत्वे ईश्वराद्रीश्वरजन्मासंभवादसंगतिरिति ब्रह्मेत्यव्यवधेहिरण्यगर्भ[illegible]मिति ब्रह्माविष्णुः
प्रजापतिकौबन्धादिर एयगर्भवाचकब्रह्मपदस्य पुल्लिंगतया नपुंसकत्वे दुर्लभसंगतिरिति हिरण्यगर्भस्यावतिवियमितिहितं
हिरण्यगर्भविषयत्वे न हिरण्यगर्भे ब्रह्मपदस्य लक्षणोपगमात् मुख्यपरतेति नपुंसकतोपपत्तिः यद्यपि लक्षणाया
मभिधादत्वां स्वलिङ्गपरित्यागः तथापि याहृशमुख्यार्थसंबंधेन यस्य लक्षणा ताहशार्थपरत्वस्य दर्शलिङ्गलं
क्षणिकपाविलल्लिंगमेवेति नियमः अत्र च हिरण्यगर्भरूपार्थस्य तादात्म्यसंबंधेन न लक्षणाभिमता अपितु ईश्वर
रूपब्रह्मशब्दार्थस्य संबंधात तदैवेति ईश्वरे ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वात् हिरण्यगर्भविषयत्वे नाहिरण्यगर्भे लाक्षणिकस्यल
क्षकस्य नपुंसकत्वे निर्बाधः अन्ये त्वो हिपवादिकमिति भाष्यकृता व्याख्यातं सार्वज्ञादिस्यादिपदग्राह्यस्याहिंसाधिकोत्स धर्म
निमापदशृयितिस्यपनिहोति तन्निसंपूर्णतासौ यस्तुरत्नगोचरेच्छाव [illegible] दत्यत्वमितिपार्थत्तु ईश्वरस्याव्यवसायादिसुख
गोचरेच्छावत्वात् सौयत्वमन्यत्वप्रानेपोगिकोटिप्रविष्टसुखविशेषपो अनादिवोधः अजन्यज्ञानं सर्वविषयकज्ञानादिज्ञान नाय
यो दैवमिति तदुपाजितदेवां ग्राम्यापकृत्यं स्वतंत्रता अपराधीनता परस्पपुरुषदुःखयदन्यत्वं अनुप्तशक्तिः अविनाशिनी
कार्यानुकूला कुलिरूपा कर्तृशक्तिः अनन्तशक्तिः अनंतकाप्रकारणात्वलोदकरूपा अंगानिकार्यजननोपयोगी ईश्वरस्य नि३
वहा रविविषयकोपयोगी निष्ठा सएवंसति सर्वशास्वदेश्वरपदार्थता यश्चोपकस्वसाधकतयैवस्वनिर्वाच्योपन्यासः आख्यातेषा
वादिरूपे ईश्वरेजगतामिति षष्ठ्यं तार्थं जगन्निरूपितं [illegible] पदस्योपगतपासस्संबंधिकवितरवे नदन्यपदार्थयति जगतामि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

स्वबीजसेकादि द्वारा प्रजनकत्वेपि ब्रह्मादीनां मरीच्यादिवित्तस्य यत् तस्यापि जगत्सृष्टित्वसंभवात् तदीशस्यापि इस्यत ३

प ८

तिनिखिलजगतां तानां च प्राणिनां पित्र् इति रूपकतया निखिलजगत्कार्यकुलजनकस्य हार्दं संकोचयन् व्याचष्टे निखिलसंसारिणामिति
२ शारीरितं संसारित्वं शरीरित्वं च योगावच्छेदकत्वं न तु चेष्टायत्त्वं अतः ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरयुक्तस्य मिथ्याज्ञानजन्यवासु
भाषामप्रदृष्टस्य यानसंसारपदेनापि बोद्धुं असंभवः प्रागेवाभ्यस्य विशेषणस्य शरीरस्य तस्यादिस्यादिविरोधात् ईश्वरईश्वरईश्वर
प ९ ४ एवन्नं ड पन्नानो पचेपभावासंभवात् तद्रूपकमपि दोषभानो पचेप यो हि से तद्वत्पाक रूपकालं कारासंभवे अतः द्विविधत्वापि
नाविष्कर्तुं जन्यभशब्देन वित्तपदं व्याचष्टे जनकापेति ईश्वरस्य पित्वे आगमोविभागाभिप्राय हस्यपुत्रे हीति एवं चानि
षेकुरणीश्वरस्य निषेकुरीयशरीरे प्रसुप्तेन पाल्नादि रूपो विकार कर्तव्येन सर्वजनानां प्राप्यतेति न नमस्कारः परमम
योजनसाधनमिति दर्शयितुं पचेजगत्स्वाम्यायपिधानं न तु रूपकोपयुक्तोदितमामाताभावेस्ववचोपं ईश्वरस्य कविलक
पाल्नासमाधिमत्त्वं तदाराध्यत्वरूपं जनकत्वे मैपे स्याह तेषामपीति स्वामित्वे इपेक्षायां च स्वस्याप्यानिसस्यपसेव
स्याम्यमिस्यधार पापरतया इदानीं ज्ञाने पचे जामपि स्वाम्यसत्त्वात् प्रयधारणं संगच्छति तुमाद्भाविति व्याचष्टे सामग्रीति
ति स्वाम्यनि रूपके पचस्यं जनित्वरूपविशेषणं तस्य स्वाम्यहेतुनाऽभाव निजपुरं प्रपतिचेत् इस्याहेति जशब्दस्यचेत्र
दिसंबंधित्वकताभाइ कृपादीति ज नने नैपितु: स्वाम्यसंभवेन तत्स्वाम्यकृपाद्यनपेक्षत्वेन निर्वाहात् एतत्कथनं च कृपाद्युपायं
त्रिधत्वापेनान्नि बहिकाकांक्षा विना कथं स्वाम्यादिप्राकांक्षायां निर्वाहक इति तत्त्व रूपजगाधिशेषत्वानामभावात् संसर्गदोषात्तानामापद्यशरीरक्रीना
प्रयोवयवोपायादिनापरमेश्वरस्य प्रयोजनप्रयोजकशरीरपरिग्रहणानुसारस्वादि सर्वप्रसक्तेऽवच्छेदकता संबंधेनापि
प १० तच्छरीरे प्रसुप्ताय संभवाऽजगत् परस्य निखिलेश्वरशरीरतां न संभवतीति निवारितपरतयास्याने तच्छरीरत्वाणां मात्मना
४ पररतान संभवति यस्य स एवतत्त्वाभात् प्रतस्तस्य कृपादिरूपोपायानिरपेक्षत्वरूपस्वाभाविकत्वाय
CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative
= स्वार्थ कल्पवतः आ १ पर यतस्य दस्यद्ईश्वरसंबंधि = १ प १०

ज

स्य कृष्णा
स्यापा

उपपादितलक्षणविशेषणानन्वयप्रयोजकत्वमपाकर्तुमाह ग्राह्यत्वापत्तिरिति [illegible] तथात्वात्तत्स्वत्वे स्वत्वात् विशिष्टस्य शरीरविशिष्टात्मनः
२ पजनस्य सामर्थ्यस्य तथाव्यवहार इति जनितत्वव्यवहार इत्यर्थः विशेषणे [illegible] सति क्षणस्य विशेष्याधिकरणसमवायसंबन्धेनाधिक
रणत्वे विशिष्टाधिकरणसमवायित्वेनाधिकरणत्वरूपापत्तेः तेन संबन्धरूपजनेर्विशिष्टे निर्वाह इति भावः
2 जगत्सु स्वाम्यमिति स्वत्वादिविशेषणशरीरनिरूपितत्वस्येव सत्त्वस्याविलक्षणात्मतत्त्वस्य स्वाम्यस्य चोपपत्तिर्नियतहेतुत्व
पुत्रके [illegible] जनितेति स्वत्र जन्यत्वोपपत्तिः अपि त्वात्मशरीरपरिग्रहः अपूर्वशरीरपाद्यत्वं पूर्वशरीरपरिग्रहदशायामि
दानीमात्मत इत्यादिव्यवहारात् अपूर्वसंसारीरविशेषणान्तरपत्रिस्वपर्वकालीनशरीरशरीरजाति निरस्ते परिग्रहपूर्व
तच्छरीरसंबन्धाधिकरणसमवायानुत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य तच्छरीरसंबन्ध इति संपादयति तन्मतं दूषयति अ
पर्वतीति न मुख्यो जन्यत्व इति किन्तु घटादावपि जात्यव्यवहारात् [illegible] लक्षणसंबन्ध एव तथेति शेषः तथा च
क्षितिरित्येव जनने हेतुत्वापत्तिः इत्यसंभवोऽकिं तत्परित्यागेनेति भावः ननु [illegible] जनितेत्यस्य प्रयोगो तेन तत्र स्वाराज्यकी
[illegible] अपि तु [illegible] लक्षणेव तादृशी लक्षणा [illegible] इत्यनेनेत्यादि इति न [illegible] तेन पक्षे कर्तुं नाम [illegible]
कामा इत्यतो दोषान्तरमाह नवेति आत्मनिष्ठा [illegible] जनने न स्वाम्यमित्यादि [illegible] पुत्रशरीर एव यदि तु स्वाम्यं न तदात्म
नी [illegible] रूपजननमेव तथा तथात्वेऽकौतुकं जननस्य विलक्षणे जाते [illegible] स्वाम्यहेतुत्वे [illegible] विरुद्ध
तुशरीरस्वाम्यादेवच [illegible] शरीरेण स्वाम्यत्व [illegible] स मन्यतीयद [illegible] रूपमुख्यजननविषय [illegible] वसा
धीयसीति भावः [illegible] अतिशयितत्वेन निमित्तत्वमर्थः आकांक्षाविशेषलुप्यतीति प्रकृतेन संगच्छते इति [illegible] पदं

२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

व्याचष्टे शब्दशक्तिग्राहक इति ईश्वरस्य सर्गादौ प्रयोज्यप्रयोजकशरीरपरिग्रहेण गामानयेत्यादिवाक्यार्थानुगमाभिनय
आदिव्यवहारद्वारा शक्तिग्राहकत्वमित्यर्थः ज्ञानपदमिति श्रुतिरूपविधिनिषेधवाक्यप्रणेतृत्वेत्यादि । यथार्थ
ति प्रत्यधिकार्थेऽस्पष्टः भजपदस्य तात्पर्यकथनं यथा कोऽयं दृष्टमात्रे तदनुसारेण व्याख्यायाः यथार्थप्रयोजकत
याऽभिन्नस्य सहजस्वाविशेषणस्य सहोत्पन्नस्वरूपस्य सम्बन्धात् सहज इति व्याचष्टे स्वाभाविकीति रागद्वेषादिमतो लक्ष
णता रागादिदोषाजन्येत्यर्थः रागद्वेषेति ईश्वरस्येत्यादिः तदुक्तं ईश्वरोक्तमित्यादेः यथार्थत्वादिति स्वाभाविकत्वस्य यथा
र्थप्रयोजकत्वमिति विशेषः ईश्वरस्य रागद्वेषादिरहितत्वे किं मानमित्यत आह तादृक्त्वेनेति निर्दोषत्वेन
तस्य सर्वः ईश्वरस्यास्तिकैरीतिवेदस्य तात्पर्यग्राहकानुमानेनेत्यादिः निरुपाधिः परदुःखप्रहाणेच्छारूपप्रसिद्धकृपा
पदार्थस्यानिरुपाधित्वघटिततयानिरुपाधिरित्यस्य पौनरुक्त्याशंकया प्रकृते कृपापदार्थे निरुपाधित्वानन्तर्भावि
अस्याभावितं तस्य दर्शयति व्याचष्टे परहितेति हितपदेन दुःखनिवृत्तिः सुखं चाभिहितं कृपाशीलस्य परदुःखमिव परसु
खाभावेऽपि दुःखप्रयोजकत्वेन द्वेषोऽस्त्वो परदुःखप्रहरणं परदुःखं चेष्टमिति द्रष्टव्यं हितपदस्य तदुभयवाचक
ता त्वात् उपाधिपदस्य व्याजार्थकत्वं प्रकृते घटयति स्वाहितानुसंधानरूपप्रयोजकत्वार्थकतया स्वाहितेति कृपाता
दृशाकारणरहितास्त्वतोऽपुरुषार्थे परदुःखनिवृत्त्यादौ प्रवृत्तिः स्वाहितानुसंधानं विना नेच्छा सम्भवतीति जन्यं कृपायां
तदजन्यत्वं बाधितं तथापि परदुःखबाधीनदुःखनिवृत्तिरूपहितमिन्नाहितस्य स्वाहितेसनेनापि अलक्षणात्वं दोषः ईश्वरस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पाधान्ये सूक्ष्मापराध्यसमकेहेतुदाहृतिस्सत्वादिति सीमिति परहितरूपस्वसंबध्यविछेदनैः स्यान्नामिसर्व्यः तनूस्वसंबं
३ परहितत्वव्यापकाविषयता रूपसंबंधफलपर्यवसितं तदेवोपपादयति निःस्वत्वेनेति निःस्वत्वं विषयतासंबंधाव
च्छेदकारणात्साहित्य पुरुषसर्वविषयफलसंपादकमिति हेत्वर्थस्तृतीयासंगतिः मूलेऽद्दोनि कर्तृत्वग्रंथेद्दसर्वः आत्म
3 तत्वविविच्यतइत इति स तेनास्यान्वयः सतत्प्रत्येकत्वं तस्यात्मत्वप्रतिपादकवाक्यरूपेषु आत्मतत्वविवेचन
वाक्येषु तन्माध्या एवं चात्मतत्वस्य विवेकोपलेति आत्मतत्वविवेकेति ग्रंथात्मैक्यपतिरपिस्फुटीभविष्यति इहेत्यादिना मध्यु
विविच्यतइत्यतेन ग्रंथस्यादौ तत्प्रयोजनादिप्रदर्शनस्य तत्र भाष्ये णादौ भाष्यप्रवृत्तिरूपफलोपयोगित्वेऽपि
कृद्दर्शयति प्रेक्षावत्तामिति उत्कृष्टफलं विनात्र प्रवृत्तौ माना प्रयोजनेतिस्वकीयग्रंथस्येत्यादिः तत्रेति तत्प्रयो
जनादिषु मिश्रहिणे सत्यपी प्रयोजनेन यात्मतत्वज्ञानद्वाराकार्यं प्रमिपये प्रतिपाद्यं आत्मतत्वं आत्मनो देहादि
भिन्नत्वं ग्रंथात्मतत्वेति ग्रंथस्यात्मतत्वज्ञानेनैः हेतुमानपवर्गः ग्रंथश्चात्मतत्वज्ञानं चेति द्वंद्वः ता इत्यां द्वन्द्वाभिप्राय
स्यपदेन द्वंद्वइति पश्चात्संख्यात्पयसमासः हेत्वर्धे हेतुमावाच्चेपः द्वितीयापवर्गयदं तत्पश्चान्हेतुमद्भावाच्चेपः
ग्रंथात्मतत्वज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भाव इष्टव्ये नात्र विवक्षितः उक्तसमासतः कयंचिदपि तदलाभात्द्वितीयायातं तत्पद
योः प्रथमंततोद्वंद्वस्याश्रुपगामे यथा संख्यं हेतुहेतुमद्भावान्वयाद्धि तत्त्वज्ञाने अपवर्गहेतुत्वानुपपत्तेश्चय षस्यापवर्गं हे
तुत्वं अपवर्गं प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वरूपं न साक्षात् तद्रूपज्ञानविषयत्वं ग्रंथज्ञानस्यत्वे पितत्सति याथा तत्वात
ज्ञानं जिनापवर्गाभावादि स्वात्मतत्वज्ञानद्वारा तज्ज्ञानस्यापवर्गहेतुत्वं भाष्यं अपवर्गे इत्यादी ये आत्मतत्वज्ञानस्य द्वारत्वं ३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

यात्मतत्त्वज्ञानस्यापवर्गजनकत्वं गृहीत्वैव ग्राह्यमिति तत्त्वज्ञानेऽपवर्गस्य जनकत्वसंबंधग्रहः प्रथमाद्यपेक्षितः तत्व
ज्ञानस्य दुःख ज्ञानमेव तदुपायमित्यादिना दर्शितं मूलं कृतानन्यतत्त्वज्ञानेऽपवर्गहेतुत्वासंग्रहे पितत्त्वज्ञाना
र्थितयैव ग्रंथज्ञाने प्रवृत्तिसंभव इति किं तत्र तद्धेतुताप्रदर्शनेनेति चेन्न तत्त्वज्ञानस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन तत्रापव
९४ र्गहेतुताग्रंथमंतरेण तद्दर्शितपायादि ग्रंथज्ञाने प्रवृत्तिसिद्धिर्हि ग्रंथज्ञानेन तत्त्वज्ञानहेतुत्वग्रहे तत्त्वज्ञानेऽपवर्गो
पायताग्रहे पितत्त्वज्ञानद्वारा ग्रंथेऽपवर्गहेतुत्वाग्रहणे इति पांकाननिराकर्तुं ग्रंथात्मतत्त्वयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभा
वसंबंधः प्रत्याहेव इति स्पष्टयितुं ग्रंथात्मतत्त्वयोः साहश्य संबंधोक्तिरित्याह ग्रंथात्मतत्त्वयोरिति तत्प्रदर्श
कं चेहात्मतत्त्वं निश्चिन्वतदृति वा अपुनेय तीथतेव चापवर्गजनकत्वं ज्ञाने जनकत्वरूपस्य परंपरया तद्धेतुत्वस्य
ग्रंथज्ञानेनोभः एवं च शास्त्रस्य परासाधारणेष्टहेतुताग्रहस्य अपवर्गकत्वेनोक्तोद्देश्य ग्रंथज्ञानगोचर क
प्रवृत्तिरूपपद्यते शास्त्रादिष्टहेतुत्वग्रहस्यैव प्रवर्तकत्वे तत्त्वज्ञाने यथा नदुद्देश्यपक्षे य प्रवृत्तिरूपपद्येयं
निसर्गप्रतिकूलेत्स्वभाव विनिवृत्तिकी निसर्गतः स्वभावत एव प्रतिकूलः स्वभावो यस्य तादृशा विस्पर्शकं सर्वजनसंवेद
नसिद्धमिति प्रामाणिकविस्पर्शः एतद्विशेषणद्वयं दुःखेच्छाविषयाभावप्रतियोगित्वरूपाजिहासितत्वहेतुतया
उपदायार्थं तदुपदर्शनस्यापि परीतथांकानि शास्त्रप्रयोजनमाह विरंतो सुखमिवेति आत्मगुणत्वेनाहपसुख
साधर्म्यं प्रहेयत्वमांका प्रयोजकतयाद्गमितं न हेयनाजेहासितं यायकत्वं ताज्जिहासया न ज्ञानोपायानुसरण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दितिभावः सुखविरोधितामात्रेण सुखाभावप्रयोजकज्ञानविषयत्वेन धात्वर्थेन तत्त्वावच्छेदकत्वं स्वतोऽनिष्ट
४ त्वमपि सुखविरोधित्वप्रतिसंधाने न तथा जनकतीत्यत्र दृष्टान्तमाह कामिनीति तथा च जनकत्वं सर्वं वा स्वसंगि
त्वात्तोऽनिष्टसाधनत्वावमोध्यार्थानुसरणं सुखविरोधित्वप्रतिसंधानादेव तदुपयोगादिति भावः अथ
5 वाऽनिष्टसाधनत्वस्य स्वतोऽनिष्टत्वेन सिद्धत्वे न तेन वेच्छार्थतामाहुरिति सुखसाधनत्वादि दुःखस्याहेय
ता प्रमाणिकत्वेन क्लिष्टविधेस्तत्प्रैव तन्निवृत्तेश्च पुरुषार्थता तिष्ठति कांतं इदं न्यायेति असदिति असंबन्ध सदेवेत्यर्थः
कल्पितश्च प्रसूतकल्पितं धर्मार्थ स्वैयालीकत्वे पिंडस्वाभ्यस्य संभवादत्यसत्त्वाविति यो पकल्पितश्च सुखशंका
प्रपेति सामान्यतो प्रयत्नस्य स्वतो प्रहेयत्वस्य शंकायां स्वतो द्वेष्यत्वकल्पनेन निरासः असत्त्वशंकायां
सर्वजनानुभवसिद्धत्वकल्पनेन निरासः अनुसरंतइत्यस्यानुगच्छंत इति यथाक्रमं यदि को वा संभवादनुसर
तेर्भिन्नार्थत्वमाह अनुसरंतइति अस्य दुःखहानिरूपयोऽस्य एकवाक्यं येषां एकवाक्याः तत्त्वमेकवाक्यत्वमिति
आख्यातपुरुषभेदेन वाक्यभेदात् न संगच्छते अतस्तद्व्याचष्टे एकमस्य मिति वाक्यपदस्य कर्मणि व्युत्पत्तेः साकांक्षा
योग्यतिकार्थ एकवाक्यपदस्य कारणमित्याचार्यमतेऽलक्षणे स्यादकारणमिति कार्ये प्रचारादिति आचार्यमते क्रिया
दाविवकार्यवाचकपदस्य स्ववाच्यजनकत्वसंबंधेन लक्षणोपगमादिस्वर्धः एकपदस्याप्येकविषयदेलक्षणोपपा
मते ज्ञानपुरुषभेदेन भेदादेकत्वानुपपत्तेरेकपदस्य लक्षणाया आवश्यकत्वे एकत्वकार्येन लक्षणायेन वाक्यपदस्य ४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मुख्यार्थपरित्यागासंभवतीत्याशयेनाह एकमिति पदैकत्वे एकस्मिन्निर्षये षार्थापिति समासोपगादे एकपदे लक्षणां विनैवनि
र्वहितिर्वाहः स्वत्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति सत्तम्यंतपदस्य बहुव्रीहौ पूर्वनिपातानुशासनेनैव ज्ञापकवशात्सम्यंतपदेनव्यु
त्पत्तिकरणा बहुव्रीहेरपि साधुत्वादिति यद्वितद्व्याख्यापारानुबंधी विषयत्वात्किं सत्तम्यंतेन एकपदेन सह बहुव्रीहिणा एकार्थक
वाक्यतामाहा वाक्यपदस्य मतिलक्षणानोच्चितमिति भावः तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुता बोधकस्यादेवं वाक्यतार्थेऽप्रामाण्य
शंकायातत्वादवधारणरूपतदाकर्णनं न संभवतीति एकवाक्यतायासत्यामाकांक्षोपनिष्कापकतयातदाकर्णनप्रयोजकते
ति एकवाक्यतापदोच्चारहेतुतावच्छेदकतरीयासंगतिं दर्शयति प्रकृते आकर्णनस्य श्रावणप्रत्यक्षरूपतानसंभवतित्य
र्थस्य तद्विषयत्वादतः शाब्दज्ञानार्थकतया पाकर्णयंतीति व्याचष्टे शाब्दादिति अवधारणाप्रामाण्यशंकाव्यतिरेकानिश्च
यः मोक्षतत्त्वज्ञानभिन्नशरीरादेरुदितपापतेत्यन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारार्थासंगतिं दर्शयन्पापविशेषणं पूरयति असा
धारणामिति असाधारणत्वं चेह मुक्तिप्रागभावविशिष्टकार्यभावरूप शरीरादेरन्यत्वाद्घटाभिन्नहेतोरेतस्य तत्त्वज्ञानभि
२२ न्नेतादृशपापकारणत्वव्यवच्छेदो नवाधितमिति भावः तत्त्वज्ञानपदं तत्त्वज्ञानघटितसामग्रीपरं तदुपायत्वं मोक्षोपा
यप्रयोजकत्वं तं च व्यवच्छेद्यस्य तादृशसामग्रीभिन्नत्वाद्विनेऽवाधितमेवेति केचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति तत्त्वज्ञानमिति
प्रसेककारणतया पापुनाप व्यवहारात्तत्पदस्य फलोपधानप्रयोजकसमुदायपरत्वे मुख्यार्थत्यागप्रसंगः पक्षे इति
तत्त्वज्ञानपदस्य मुख्यार्थपरित्यागो पापपदस्यासाधारणपापपरत्वविशेषरूपेण लक्षणैवोचिते तु रूपकथया व्याख्याम रु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पे० गा०

चिदीज्ञं एवकारो देहोपन्नस्य मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदकः नानुगतो ऽनात्मस्य पुनः कः नाइस्य स्यैव फल सार्थक्यादिकरणरूपतामाह कामीति स्वा
५ तंत्र्येण साक्षात्परम्परया मोक्षहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वमात्रं कामि राजनैः दृष्टिस्य फलेतुं तत्त्वज्ञानस्य ऽनात्मविषयकस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे इति तत्त्व
ज्ञाने नेवस्यादिनाः कोस्तीति विशेषः ऽनात्मन इतीति ऽनात्मनस्त्वांवि किंचिन्न इति प्रतिज्ञा वा तत्त्वे ऽनात्मसंबंधइत्यर्थः कृपा
५ ददेहेति विशेषः इस्त्रतः इत्यार्थां का तः आहेति आत्मन एव मोक्षोपाय तत्त्वज्ञानविषयत्वप्रसिधायपृ वांकि तत्त्वज्ञान पदस्य
स्यास्त तत्त्वज्ञाने तद्पविशेषपरतां स्फुटयायासेत्यर्थः प्रतियोग्यनुयोगी स्वत्र षष्ठी सप्तम्यर्थ मार्तिरा स्वाप्रातृ प्रति योगि
२ तयोति इत्यर्थइति द्वंद्वसमासोन्ते भावप्रत्यय पर्यन्ते यान्विताय्यर्थकत्वादिति भावः आत्मनेस्तात्वे वास्तवं शरीरादिभिन्नतांतस्मका
भा रकत्नानेत्प्रात्मनं [illegible] तं भेदानुयोगि तयैव न तु प्रतियोगितया शरीरादेरेव तादृशभेद प्रतियोगित्वादिति प्रतियोगितायेस
त्यासंगति माह अंत्याइ भनभेदेति नैरात्म्यज्ञानहेतुतया बौद्धमतविशेषानुसारेणेत्यर्थः इदृप्यायप्रति योगि तया
त्म ज्ञानस्य च प्रयोगित्वं न तु कुतौ नैरात्म्यज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वपादिके पाञ्चिन्मतमिति ग्रंथकारे तु कं ऽनात्मनस्तत्त्वसमानाधिक
रणाप्य इत्यभाव प्रतियोगित्वरूपनियुक्ताय्यं स्वे न नन्वतेन तत्त्वाविविरोधच्यं य घपिस्थिरैः आत्मनो भ्रान्ति नैरात्म्यज्ञानस्य
मोक्षहेतुत्वं प्रकृते शरीरादिभिन्नतया निरूपत्वाया सविवेचनेनो पयोगीति ध्येयम् तत्त्वाविवेचनोपष्टंभके तथा प्रतियो
गितया चात्मनो शेषत्वात्मिधाने प्रकृते न संगच्छते तथापि यथा गोत्वस्य नैरात्म्यस्य सर्वकालवृत्त्यभावस्य प्रतियोगि
तयाँवाधितधर्मालकत्तस्वरूपयाऽज्ञानो यस्क्षाणि ज्ञेयत्वं तथात्माकस्यापि देहादिभेदानुयोगि तया निरुक्तत्वरूपया तन
त्स्व मोक्षार्थि ज्ञेयत्वमिति दृष्टांतविधया प्रतियोगितये सुकृत संगतिः तत्त्वेइति तत्तीयांतार्थता सिद्धेः त्मनः प्रतियोगिता ५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

आत्म
यथ प्रत्युपयोगितायास्तत्स्वरूपमाक्षिप्य प्रोक्ष्य हेतुज्ञानस्य प्रमाणस्य संपादकतयोपयुज्यते न तु अनुपयोगितायाः १
नेत्रादि २ प्रेत्य १

तु योगितयोस्तत्त्वरूपं तदुपदेशस्यापाप्यायोस्तत्स्वरूपकथनाभावः तन्मते प्रमाणप्रतियोगितायाः आत्मनश्चाधिगत्वेपि ज्ञानस्यास्मदिष्ट
यत्कृत्यगाञ्जनकत्वाभिहितम् तेषामस्मदिष्टयत्कृत्यस्यामलरूपत्वात् तथापि तादृशानन्तरूपत्वास्तीति तत्कीर्तिं यथानुपयो
गितायाः आत्मज्ञानस्य प्रमाणत्वेपि मतत्मोक्षोपयोगितयोपयुज्यते अपि तु तन्मते मोक्षप्रवृत्तिबीजायाः मनोरागस्यानुपाय
संपादकत्वमेव तथा मोक्षमतेपि नैरात्म्यज्ञानस्यासदात्मविषयकस्याप्रवर्त्तकत्वेपि प्रवृत्त्युपायसंपादकत्वेन तत्रोपयुज्यते इत्यव
धेयं दृष्टान्ते तत्र इत्यस्याभ्यन्तरे एवेति न सम्यक् दृष्टे पारस्परिकयोरेकश्रयदन्वयः अन्यत्रापि तदन्वयपस्यानियतत्वात् अन्यथाग
मवतीक्षितीति पाय्यसीपश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः नैरात्म्यज्ञानस्य मोक्षहेतुतामुपपादयति सर्व एवेति स्थिरत्वमिति।
विहितनिषिद्धकर्मानुष्ठानाद्धि भोगपर्यन्तस्थायिनमात्मानं पश्यन्तः तादृशात्मविषयकोभिमानेन ते सुखादिकामयं
ते सुखोद्घुपायचिकीर्षया प्रवृत्तकामनावन्तो भवन्ति तादृशसुखादिकामनायां ज्ञानस्योपयोगितायां प्रमाणसंवादमाह।
यदाहुरिति इष्टव्यतद्भूतत्वकामनायां ते अहमितिधीः एतादृशकामनोपयोग्यात्मज्ञानं सहजं तस्मान्न यत्नसाध्यमिति सिद्ध
त्रसमनपदं ध्यात्मेष्टत्वं आत्मेति कामपुरुषाणां पाश्वसुखादिकामिति सुखादिकामनया तदुपायं चिकीर्षितागमादिः इत्यर्थः आदिपदा
कर्म तदुःखाभावपरिग्रहः अस्य सुखादेः सुखविभाषाया धर्म्यधर्म्यालि आचिन्त्यानाः आत्मनि जनयन्तः जन्मादिरूपं शरीरपरिग्रहाधी
न दुःखं अपि संतापात्मानं किमपि विनाहमिति आत्मादिष्वेवैष्यपः इसवधारपेक्षिस्यात्मविक्रमेणान्वयः आत्मौक्तज्ञानधारैवोत्से
तित्यादिनाभिधानानुसारेणावधारणकामाह नाहमास्यदमास्तीति विभ्रमादपवसत् स्थिरात्मेति इतिभावधारपेरत्रिभतिपोजनाना
हमास्यदमहमितिव्यवहारगोचरः सौगतमतानुसारेणाविभ्रममेवक्षणभङ्गुरमिति पूर्वयोजनायामस्यभूताद्विकानुसारेणाह
अलीकमितिताकारइस्यनन्तरंयोऽस्यः नकिंचिदपिकामयेरन् सुखादिसाधनं कर्म नाचिकीर्षेदन् एतेनयदपाकृते नसुखादिकामनायां

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

बो॰ १३

सुखादेरेवज्ञानं हेतुः न तु स्थिरवस्तु चेन्नात्मनो ज्ञानं आत्मनस्यापि स्वसंबंधस्येधर्माधर्मान्यसामग्रीवत्वात् सुखादीच्छा
ऽभावनिमित्तविरोधिवाह्यपदार्थरहित्वे स्मर्यमाणत्वात् इति चेन्न मुक्तावस्थायां तस्य सुखादिकारणताविरोधित्वेस्य सं
गतिः न चात्मनो नित्यस्य पक्षे तद्भावि सुखेस्य हानि विरोधेन सुखे कार्ये तज्ज्ञानासंभवात् तदनुरोधेन सुखादेरिच्छा
ऽभावाभावात् सुखादिकार्ये नानुभवेदिति संगतिरिति वाच्यं इच्छायां विरोधिज्ञानप्रतिबंधकतायामपि तस्य व
र्तते तेन च ज्ञानं इति परास्तं आत्मनो ऽस्य यदि ज्ञानेविशिष्ट कर्मादौ कारणं तद्भावि सुखादिरूपफलाननुपधान
निश्चयेन तदिच्छाविरोधिप्रसंभवात् अनुपयोगितायाः आत्मनो ज्ञेयत्वफलं दर्शयति अपवर्गेपुनरिति अनादीति अस्यार्थः
विनाशरहितस्यापि स्वर्गादेरस्तु भवति विशेषः न्यायादिना पुनःकि वेदान्तानां निर्णयेन अनन्यस्यापवर्गेतः न्यायागमाभ्यां मा
याशबलरूपप्रपंचवशेनानिर्णयात् ज्ञानज्ञानस्य धर्मसन्ताधर्मोधर्महेतुः मिथ्याज्ञानं चात्मनि देहादिभेदज्ञानं तद्धि परीक्षा
नमेवतन्निवर्त्तकं ज्ञानाराधर्माधर्मोधर्मानुत्पत्तिः निरोधधर्माधर्मानुत्पत्तौ च जन्माभावाद्दुःखाभावः आत्मनि देहादिभेदज्ञा
नस्यापवर्गहेतुत्वेयुक्तिं दर्शयति अत्मा इष्ट स्यादिति सादिपदस्य प्रयोगः ननु नैरात्म्यज्ञानस्य मोक्षोपयोगितापत्तेः आत्मनो ज्ञे
यत्वं नायाति न चेति तदभावस्येव न च मानतियोगपुरुषार्थे भावाभावज्ञानेन तदभावस्य तत्पक्षे तस्मादिष्ट पक्षेमायातीति
वाच्यं अन्यतावादिनं प्रभावस्यैव स्मृतपासदृशतारेकज्ञानविषयत्वं नाभावज्ञानं आत्मभावेनासंभवे वादिभिरात्मनैरा
त्म्यज्ञाने आत्मनो भावासंभवे चेति तज्ज्ञानं कमति योगिज्ञाने भानेनात्मनो ज्ञेयत्वोपपत्तिरिति सिद्धान्तः भावज्ञानमिति एवं
चप्रतियोगितयेस्य च मोक्षप्रयोजकज्ञानस्याभावप्रतियोगितानाविषयत्वे निविषयत्वान्नात्मनो ज्ञेयत्वे मोक्ष

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

हेतुज्ञानविषयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव आत्मतादृशाभावप्रतियोगी एतत्एव तज्ज्ञानस्य नैरात्म्यज्ञानहेतुत्वम् आत्म
त्वेन ज्ञेयत्वमिति तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकात्मत्वे ज्ञेयत्वाप्रयोजकत्वं अन्ये तु प्रतियोगितयेत्यस्य देहाद्यनुयो
गिकभेदप्रतियोगितये सम्बन्धेन यच्छेतव्यतत्वाद्यपरोक्षमिति यथा कामेतिशारीरादिनिष्ठभेदप्रतियोगितये सम्बन्धं
प्रतियोगितयैव तद्विषयः अन्ये विपादनैरात्म्यविज्ञानैरात्म्यवतस्य दृष्टान्ततयोपन्यस्तीयतया अत्र तत्त्व
तापि प्राप्यैव प्रतियोगितयेत्युक्तिसु लोपतेतन्मते अस्त्रस्य स्वतएव प्रत्यक्षात्मक मोक्षज्ञानं सर्वेषां भवती
तिकिं तत्र तत्वाविवेचनेनेत्याशंकातोनेपाम्भिकात्मज्ञानेविशेषदर्शनपरस्परस्यायं यस्यावतारणानमस्तु देहादिभे
दानुयोगितयात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वापि तेनेत्यादनोने साम्भिकात्मज्ञानस्य यातयात्वातादृशशंकावतादि
हादिभिन्नत्वमिथ्यात्मत्वस्फुरितत्वादिना पण्यात्मतत्त्वं तन्याचतत्प्रकारेणे साम्भिकात्मज्ञानं यदिनापत्यम् हितत्वादादेहादि
भिन्नसंतात्मज्ञानस्याणुवितृ जेतुस्याद्विशेषादिव्याशंकानिराकरणपरतया यदिनैरात्म्यविस्यादि विशेषदर्शिषक
किस्कौप्यात्मस्यात्तु भिन्नतेनानृस्यादिना।नापवर्गोवेति तपाचान्यपव्यापिचारान्तरस्य मोक्षहेतुतेतिकुतोवदो
षात्वदेहादिभिन्नतेयात्मज्ञानं मोक्षहेतुरितिशेषः देहादावात्मत्ववादिनोमतेपि प्रात्मावस्तुभजदतितत्कालव्यव
च्छिन्नायस्तयाद्वाद्यामिति निसाम्भिकात्मज्ञानस्यमेहत्मेत्यावणा
स्य तत्कालीनस्यत्यात्मज्ञानस्य उत्पत्तिदेहादिभिन्नइति अनादिनिधनत्वज्ञानं इति देहादिभेदसाधकं कितोजगं ज्ञानस्व
रूपत एव आत्मानस्त्वमिति मतत्यावत्तनीयतात्मवादिमतेनिति नैसर्गिकात्मज्ञानस्य देहभेदावगाहि मिथ्याज्ञानतया

तंत्र

नरास्ते

घागम१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नदेहभेददासनमात्रे यत्किंचिदिष्यसाधिः कर्तुं नैसर्गिकमिथ्यत्वशोपं पूर्णपति गौरोऽहमित्याद्याकारकमिति तादृशज्ञानस्यप्रम
त्वेन तत्रैकोदोषोहेतुरित्याकांक्षायामाह अनादीति देहादिदर्शनमात्रेऽन्यविशेष्यकदेहाभेदावगाहिमिथ्याज्ञानजन्य
तादृशसंस्काराः तासमप्रवाहस्य सादित्वे तत्पूर्वकालीनस्य ज्ञानस्य दोषविदेहाभेदावगाहितानिवाहि इतिवा देहाद
सनाप्रवाहस्यानादित्वं विनिर्गमयणं अनादिज्ञानमृतस्य ज्ञानमिति मूलानुवादः तन्मूलस्यनैसर्गिकमिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानं कार्य न
मोक्षोपयोगिधर्माधर्मजनकजन्यपापाचोपयिकताप्रयोजकविषयविशेषावगाहित्वादि यदि स्वर्थः तत्रैव नैयाय्य
मतेहेतुं पूरयति प्रसत्तयेति एवकारेण प्रकृष्टपापाचोपयोगिताप्रयोजकतासंगविषयकत्वस्यव्यवच्छेदो दर्शितः स्व द
मतेहेतुं पूरयति देहाभेदेति ननु देहाभेदावगाहिनैसर्गिकमिथ्याज्ञानस्य कुतस्त्या मोक्षाजनकत्वेऽपि तदनवगाहि अहं सुखी
त्यात्मकस्यकपं तथा यदि स्याकांक्षायामाह देहासंभेदेति बलवत्तेति बलवत्त्वं दोषविशेषजन्यतया साक्षात्कारादि दे
भेदज्ञानाप्रतिबध्यत्वं इति रक्तत्वान्यप्रतिबंधकीकृतत्वात् तथा च यथा समानविषयशरीराभेदावगाहित्वे तदव
गाहिज्ञानाविरोधित्वं तथा नोक्तज्ञानस्य वा सनाताना कत्वं तज्जन्यसंस्काराविरोधित्वं नएव संस्काराभावात् प्रयासात्सा
क्षात्कारादिजन्यस्यात्मनि देहभेदज्ञानस्यापि मोक्षजनकत्वं वासनाजनकज्ञानाविरोधित्वविषयकत्वेऽपि
दुर्बलत्वादिति मूलस्याभिप्रायः तिभावः एवं च यथा ज्ञानपदार्थं तत्प्रयोजकत्वं देहादिभेदानुमितेः साक्षात्कारिविपरीत
ग्रहणविरोधित्वेऽपि साक्षात्कारिदेहभेदग्रहप्रयोजकत्वादित्यात्मनवीजविश्वासन तत्पास्वोकरास्त्रस्यमोक्षोपयोगित्वे

1

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तदभावसंपादकत्वं ३

स्वबधे धेस्थिरे आत्मनि साधकमनुक्त्वैव लक्षणभंगादिरूपबाधकनिरासं संगमयतिमतिचेति आकिंचित्करत्वात् वस्तु सिध्य
र्थं पादकत्वात् तदेव बाधकमेव लक्षणभंगइत्यादिमूलं तं बाधकं भवदिति उ देशयुपरमतो विशेषणवाचकानां भंगादिपदानां पुल्लिंग
त्वेपि तत्र नपुंसकलिंगता आत्मन स्थैर्यकाले तद्व्यापकत्वं तत्र बाधकसंक्षेण भंगादीनां लक्षणभंगआनिर्वक्ष्यमाणस्याधिकरणस
मयोत्तारं तत्स्वरूपं वर्णितं असत्वरूपं क्षणिकत्वं आत्माकालनिष्ठाभावप्रतियोगी स्वाधिकरणसमयस्य पूर्वसमये उत्तरसमये वाऽव
र्तमानत्वादिति साधनप्रकारः गात्यार्थभंगः ज्ञानभिन्नस्य कालसामान्यासत्वं तदपि ज्ञानभिन्नस्यात्मनो निरूपितस्थैर्यसाधकं
गुणागुणिभेदभंगः गुणागुणिनोरभेदः तथा चात्मनि तदीयजन्यज्ञानरूपगुणाभेदेन सदा [illegible] साधनसंभवः अनुपलंभः स्थि तन्न
रत्वेनोपलंभाविषयत्वे किंतु आत्मनः स्थैर्यं सदातनत्वं रूपं तच्च सर्वकालवृत्तित्वं यावत् किं च कालावृत्तित्वं तदभावइति स्याधि
करणकालपूर्वकालावृत्तित्वरूपं क्षणिकत्वं तदभाव एव तेन [illegible] स्य साध्याविशेषेण तदभावसाधकत्वरूपं तद्बा च
धकत्वं न संभवति एवं कालसामान्यावृत्तित्वरूपं बाधापस्यासत्वमपि धर्मिणस्थैर्यपरिभाव एव एवं प्राक्तनिगुणानिरस्यायासदा
तनगुणाभेदोप्यसदातनत्वमेवेति साध्याविशेषाभावस्य साधको भवतीत्याशयेनोच्यभंगपदानि भंगसाधकप्रमाणपर
तया व्याचक्षते तन्मलमाह [illegible] लक्षणेत्यादावितिवदंतीत्यस्वरससूचनाय सचसदातनत्वस्य कालव्यापकभावरूपत्वे
क्षणिकत्वादीनां तदभावरूपत्वासंभवेन यथाश्रुतस्यैव संगतेः क्षणभंगवादिसौगतैः स हि विचारस्यांगभूतं संशयं द
र्शयति क्षणभंगइत्यादि विप्रतिपत्तिरितिशाब्दादिः क्षणिकः सन्न क्षणिकवादियाश्यामांजनितो मध्यस्य संशय इत्यर्थः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ना६१

८ क्षणभंग इति सत्वप्रयोगे विपक्षसंशयेतदन्वयः स्पष्टादिः क्षणिकोन वेति विप्रतिपत्तिभाष्यार्थः स्वाभिमतकोटा
वसंदिहानयोः वादिनोः केनापि तथाविध बाधकाप्रयोगात् मध्यस्थस्य स्वतः संशयपक्षापकल्पाविधप्रश्नवाक्यसंभवे
ग पितस्य संशयाधीनत्वात् ननु तस्य संशयजनककृत्वस्य विवादाध्यासितशब्दादिरित्युपन्यस्यमानत्वात्तदर्शनीयतयाशब्दा ना२
४९ दित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वं तं भिप्रेत्य मतोगापि शब्दादिरिति पक्षनिर्देशः ननु न्यायमते शब्दस्य स्वयं हि तमाप्रकालीनध्वंस
प्रतियोगीत्वादिरूपं क्षणिकत्वं परसाध्यं कापि न प्रसिध्यति प्रसंगपक्षणिकतायाः प्रसिद्धं तिरिग्नुपगमादि
त्याशंक्योभयवादिसिद्धक्षणिकत्वं निर्वक्ति क्षणिकत्वं चेति न च मूलकृतेव साध्याप्रसिध्यादिना प्रतिबंधासिद्धिः कथमनगु
दर्शितरं वांकुरकारि बीजतत्करणदशापन्नबीजयोरंकुर सामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गेण भेदसिध्यांकुरवी कारि६
जक्षणिकत्वप्रसिद्धेराशंकनीयतया इदानीं कथं तदप्रसिद्धिशंकया प्रागभावचरमध्वंससाधारणान्याहशाक्षणिकत्व
निर्वचनं विवृत्ति कृतः संगच्छतामिति वाच्यं प्रथमतः क्षणिकत्वनभावरूपको यप्रसिध्यासंशयाभावेन विचारस्यैवाप्रवृत्ते
र्न्यायप्रयोगानंतरं साध्याप्रसिध्याव्याप्तिग्रहासंभवेन मूलकृतः परमतखंडनासंगतेः प्रथमतः प्रागभावादिसाध्यप्रसि
ध्यादिचारप्रवृत्तौ च प्रागभावादौ क्षणिकत्वप्रसिद्धावपि सत्वरूपसाधनवति दृष्टान्ते तादृशसाध्यो पदर्शितान्वयासहचा
रग्रहासंभवेन प्रतिबंधासिद्धेरपिधानं संगच्छत इत्याशयेन विवृतिकृत इदानीं साध्यप्रसिद्धिं संपादनं संगतेः न च वा वपस्य दिना२
क्षणिकपदादेव साध्यप्रसिध्या संशयसंभव इति वाच्यं पदार्थाप्रसिध्यैव तत्र वृत्तिग्रहासंभवेनैव तत्पदात्तदुपस्थितेसंभवा ८

ध्याप्रसि३
संस्काराभावेने१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तत्र च स्वोऽसत्त्वव्यवहितोत्तरक्षणावृत्तित्वरूपस्यादद्यादिना स्यात् अप्रसिद्धस्यापि विशिष्टार्थस्य प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव यथा च गगन
प्रसिद्धिसंभव इति वाच्यं स्वादिपदार्थस्याप्रसिद्धेः ... आदिपदार्थश्चयेन विशिष्टवाक्यार्थानुभवसंभवे पिशाचादिवाक्य
जत्वेन ~~[illegible]~~
शे॰प्र उत्पत्त्यादिपदार्थे प्रसिद्धप्रदर्शयां प्रामाण्यपरीक्षायां तत्र स्वसंभवापेक्षकोटितावच्छेदकांशे निरुक्तपररूपकोटिप्रसिद्धिविरहे
णासंभवापायोगात् स्वाधिकरणेति समयपदं कालिकसंबंधेन स्वाधिकरणत्वे नाभावे तेन समानकालीनस्तात्
द्विषययोरपि विषयविषयिभावसंबंधेनाधाराधेयभावोपगमे विषयतया ज्ञानाधिकरणयोज्ञानविषयोऽनागतस्सम न
य[illegible]स्तत्प्रागभावाधिकरणक्षणो नास्त्येव तज्ज्ञाने नांशतो बाधः स्वोत्पत्तिक्षणस्यापि तद्ध्वंसाभावाधिकरणतया सर्व
५ के स्वक्षणेषु सत्त्वबाधः स्यादतो भावसामान्यमनिवेश्य प्रागभावनिवेशनं सौगतमते प्रभावस्य तु ध्वंसोपि नास्त्यस्येति का
लसंबंधोऽस्त्येव किं च क्रियाकारित्वरूपसत्त्वमेव ~~[illegible]~~ वे इति तन्मते प्रागभावाधिकरणक्षणाप्रसिद्धिः क्षणपर्यंतनि
वेशात् तादृशप्रागभावाधिकरणक्षणध्वंसात्मककालोत्पत्तिकत्वस्य क्षणिके ध्वंसत्वात् ध्वंसो स्वभावकाश्च चरम
ध्वंसानिति [illegible] ध्वंसाभावकालत्वानभ्युपगमे तु क्षणत्वं न निवेशनीयं एवं प्रागभावविशिष्टसमयानुत्पत्तिकत्वनिवेशनानर्थ
क्यं [illegible] नित्यत्वनिवेशो प्रागभावेन प्रसिद्धिसंभवस्सत्तत्तदनुत्पत्तिकत्वनिवेशः तदनुत्पत्तिकत्वं चेत् दुःस्वभावकाव्यत्वं न तु त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

बौ॰ शा॰

२ अथ दुःसत्तिविरहस्तत्वं तथा सति प्रागभावोत्पत्तेरप्रसिध्या तत्रैव क्षणिकत्वप्रसिध्या निर्वाहात् स्वपदं व्यर्थं स्यात् स्वत्वमनुयोगिपरं न तु तत्प्रतियोगिपरं
स्वाधिकरण~~[illegible]~~समयप्रागभावाधिकरणक्षणत्वमेवोत्पत्तिकंठत्वं तस्यास्थिरतयापरमते तदप्रसिद्धेः कादाचित्कत्वानिवेशो
उत्पत्तिरहिते सति यस्तत्स्वात्मादावंशातः सिद्धसाधनं स्यात् अनुपदे दिवावेदेन साध्यासिद्धेः दृष्टयत्नतया तत्स्यादोषत्वेपि प्रात्मनो नित्यत्वसिसाध
यिषूणां परेषामुद्देश्यासिद्धिः अक्षणिकत्वेप्युत्पत्तिविरहे गगनादिसाध्यानिर्वाहान्नु अतः कादाचित्कत्वरूपविशेष्यदलं ननु तथापि प्रात्मनः
परेषां मतं क्षणमात्रस्थायित्वरूपमस्यैवास्थैर्यं न सिध्यति यदा प्रलये उत्पत्तिस्यकादाचित्कत्वनिर्वाहात् अतः कादाचित्कत्वं परित्यज्य
विशेष्यांतरं निवेशयति उत्पत्तीति उत्पत्तिमतोद्धि क्षणस्थायित्वेन विशेषणादलं निर्वाहः स्युक्तविशेषणविशिष्टोत्पत्तिसिध्यात्मनोऽस्थैर्यसिद्धि
रितिभावः स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणसामान्ये यस्योत्पत्तिविरहस्तत्वस्य तत्त्वेन यल्लक्षणे उत्पत्तिमत्वस्य विशेषणतयाप्रवेश
निवेशोपि बोध्यः एतन्मते च प्रागभावे साध्यस्याप्रसिद्धिर्घटादेः चरमध्वंस एव प्रसिद्धिः स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसंबंधरूपा
या उत्पत्तेश्चरमध्वंसस्याधारणपादिं भवात् तद्घटितक्षणिकत्वं तत्र न प्रसिध्यतीति साधारणीमुत्पत्तिं निर्वक्ति उत्पत्तिश्चेति न्यायमते प्रा
साद्यनिष्ठक्षणासंबंधस्योत्पत्तिविरहतया प्रतियोग्यं तर्कक्षण[illegible] विशेषणं स्वं सुस्थितमय प्रागभावादीनां प्रात्माद्यधिकरणवृत्तित्वा
घप नवस्यापि क्षणस्यात्माधिकरणक्षणावृत्ति प्रागभावप्रतियोगित्वमिति तेषां स्वमते उत्पत्तिमत्वमिति न सिद्धसाधनं चरमप्रा ध्वंसप
गभावस्यापि तदधिकरणमहाकालादिवृत्तितया तत्तदधिकरणक्षणावृत्तित्वादिति चरमध्वंसे उत्पत्तिमत्वनिर्वाहः इति प्रथमक्षण नथ
पदं द्वितीयक्षणपदं चास्थिरवादिनां उत्पत्तिक्षणावधि द्वितीयक्षणपर्यंतस्थायिस्थूलकालसंबंधेऽतिव्याप्तिवारणाय वशेषापादे
यतया उपात्तं प्रकृते चानुपयुक्तत्वं प्रकृते च प्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिस्थाने निवेश्यापूर्वसिद्धोऽसंतास्येपसंभवो बोध्यः स्वजन्यविभा
गप्रागभावविशिष्टक्रियायाः क्षणपदार्थत्वे चरमध्वंसाधिकरणक्षणाप्रसिध्या तत्रोत्पत्तिमत्वानिर्वाहेण तत्रापि न क्षणिकत्वप्रसिद्धि २

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

रतः क्षणपदार्थमित्यादृश्यमाहुः क्षणश्चेति स्वाधेयेति स्वाधेयप्रागभावध्वंसाधेयो कदाचित्कर्मधारयत्वमस्यादतः षष्ठीतत्पुरुषस्कन्धार्थं
पदार्थेति चरमध्वंसाधिकरणेत्यादृशक्षणश्च चरमध्वंस एव स्वाधेयत्वस्य पदार्थविशेषणत्वे पक्षीभूतयावदधिकरणपदार्थप्रागभा
वानधिकरणसमयरूपक्षणाप्रसिद्ध्या पक्षेऽप्यप्रसिद्धिमत्वान्निर्वाह्निणबाधः स्यादिति तदुपादानं तदुपादानेऽपि परमते ध्वंसमात्रस्यैव तादृश
क्षणत्वपाताप्रासंध्यवकाशः न्यायमते चरमध्वंसेतरक्षणिकध्वंसानभ्युपगमेन क्वाप्यधिकरणे तादृशक्षणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः च
रमध्वंसे चरमध्वंसात्मके तादृशक्षणाभावाय साध्यप्रसिद्ध्यैव तादृशाधिकरणे तादृशक्षणसंबंधासिद्धरूपक्षणिकत्वासिद्धेस्तत्काले संभवात्
प्रागभाव इति प्रथमस्य प्रसिद्धिरूपपक्षेऽपि चरमस्य चरमध्वंस एव संबन्धः विशेषणस्येति नैयायिकसाध्यस्य क्षणिकत्वाभावस्य सिद्धिः सर्वथा प्र
सिद्धिरस्त्वनुपपद्यते प्रलीकरालिसमकालसंस्थैव तैः क्षणिकत्वोपगमात् तन्मते तत्र तदभावसत्त्वादिति भावः एवं च प्रतिपत्तिकोद्यः क्षणिक वि
त्वतदभावयोः प्रसेकमेव वादिद्वयमतप्रसिद्धत्वमित्याशयः निरुक्तक्षणिकत्वेऽनुयोगिनः स्वत्वेनोपादानात् प्रतिव्यक्तिसाध्यभेदः स्वपदा
र्थानुगमादिस्वनुगतहेतोर्व्यभिचारः पक्षतावच्छेदकस्यानुगतत्वेऽपि तत्तो बाधश्च एवमनुत्पत्तिस्पष्टे इति वक्तिवेद्योऽप्युपपत्तिः प्रागभा
वे क्षणिकत्वाप्रसिद्धावपि द्वितीयक्षणिकत्वस्य च चरमध्वंसेतरसासिद्ध्यैव निर्वाहात् एवं च विशेष्यदलानि वक्ष्यति विकल्पः न्यायमतेऽप्यात्म
नः प्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वेऽपि तादृशक्षणोत्पत्तित्वविरहेण सिद्धसाधनतावकाशादिसालोच्य उक्तं ध्वंसपदसमर्थस्वा
धिकरणेति अत्र स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वघटितत्वं तद्भेदकूट एवानुगतः साध्यः अत एव न व्यभिचारः नवाबा
तो बाधः कस्यचित्पक्षतः स्वरूपेण तादृशांशप्रत्वसिद्धान्तभगिनान्तु तत्र निरुक्तभेदकूटवत्त्वं न नियमहतीति वक्ष्यमाणे तादृशभेदसिद्ध्या सकल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

गै०प्रा०

वस्तुतांस्येयं निरासः वस्तुतः स्वाधिकरणक्षणाघटितस्य प्रतियोगिसमयवृत्तित्वोभयसंबंधेन प्रागभावत्वसामान्यभे
१० द एवात्र विवक्षितः एतेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्य सत्त्वात् प्रागभावमात्रस्य तत्तद्व्यक्तित्वोपादानेऽसिद्धसाधनमश
क्यादेरप्युपादाने तत्र तद्भेदबाधेन बाधानिवृत्तिदूषणं प्रसक्तम् महाप्रलये चरमध्वंसे तु चरमध्वंसाधिकरणसमयो महाकालोध्वं
४का सध्वंसयोः प्रागभावाप्रसिद्धिः महाप्रलयस्य नित्यत्वात् चरमध्वंसो भविष्यतीति प्रलयस्य प्रतियोगिविषयकत्वात् तस्य
च भावत्वेनाभावत्वघटितप्रागभावत्वासंभवात् प्रतियोगिनइव तत्प्रागभावस्यापि नाशे भविष्यत्ताप्रलयस्यापि विषयत्वान्
प्रतियोगि प्रागभाव एव चरमध्वंसप्रागभावः प्रसिध्यतीति चेत् प्रसिद्ध्यनुत्पत्तिचरमभावे संयोगरूपेषु लक्षणानामतिव्या
प्तिः तदुत्तरं भावानुत्पत्तेः तदधिकरणसमयतदुत्पत्तिक्षणानन्तरपदार्थाभावरूपस्य यः प्रागभावः तदुत्तरोत्पन्नध्वंसरूपस्याधि
भावरूपः करणसमयस्य वा यः प्रतियोगी प्रागभावस्य प्रागभावः तस्य चरमभावपर्यवसानं एव वदतो न च प्रागभावत्वं रूपाद्
विनाश्यभावत्वं तच्चाभावत्वनिवेशप्रयोजनाभावात् स्वाधिकरणसमयप्रतियोग्यधिकरणक्षणविनाशित्वेनैव प्रागभा
वस्य निवेशनीयतया चरमभावे चाव्याप्तिः द्वितीयस्य ध्वंसस्य ध्वंसरूपस्वाधिकरणसमयप्रतियोग्यधिकरणक्षणवृत्ति
त्वाभावात् तथाप्यव्याप्तिरिति वाच्यं स्वाधिकरणसमयप्रतियोगि कृत्यस्य तत्संबंधस्य साधारण्यतया तत्समानकालीनस
त्वस्वाधिकरणसमयविषयकज्ञानस्वरूपतादृशसमूहविषयिताधिकरणक्षणवृत्तितया घटादेर्बाधाभावतोर
तं१ भावांशे वैयर्थ्यापादकत्वादित्यतः प्राह प्रागभावत्वादेरिति प्रत्यक्षलक्षणत्रये प्रागभावाभावसाधारणम् इति अनुयोगितावि १०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

शेषरूपाभावत्वस्य भावाभावसाधारण्ये विनाभावस्यास्तीति बुद्धिविषयतानुपपत्त्यातेन रूपेणाभावस्यापि संग्रहादिति भावः ए
वं च चरमसंयोगद्वितीयक्षणे सत्त्वध्वंसरूपतदभावाधिकरणस्य प्रतियोगिरूपप्रागभावाधिकरणक्षणे चरमसंयोगोत्पत्ते
रीतिव्याप्तिः प्रागभावत्वं विनाशप्रभावत्वं विनाशित्वस्यानेउत्पत्तिविनाशान्यतरप्रतियोगित्वरूपस्य किंचित्कालनिष्ठभेदप्रतियो
ख४ गितावच्छेदकस्वरूपस्य वा कादाचित्कत्वे निवेशो भावत्वावृत्त्यभावे तु निवेशे उत्पत्त्यघटितं च लक्षणं नातिव्याप्तिसंभव इत्याह प्रसङ्ग इति।
कादाचित्केति तथा च चरमसंयोगोत्पत्तिक्षणरूपतदधिकरणसमयस्य कादाचित्कोऽभावस्तद्ध्वंसस्तदधिकरणाभावत्वाद्द्वितीयक्षणा
वृत्ति तथा न तत्रातिव्याप्तिः प्रागुक्तलक्षणे द्वयं चरमसंयोगाधिकरणसमयस्य तदुत्पत्तिक्षणरूपस्य ध्वंसलक्षणे तदुत्पत्तिद्विती
यक्षणे सत्त्वध्वंसरूपस्य च भावभिन्नो यस्तत्प्रतियोगिभावप्रागभावरूपः प्रागभावस्तत्क्षणे च चरमसंयोगस्यानुत्पत्तिः का
दाचित्काभावनिवेशोऽतिव्याप्तिरस्त्येवेत्यत इत्युक्तं कादाचित्कत्वं ध्वंसप्रागभावान्यतरप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रागभावसंग्राहकत्वेन रू
पेणास्वाधिकरणसमयाभावे निवेश्य तदभावाधिकरणवृत्तित्वोपादानापेक्षया स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगप्रवृ
त्तित्वं लाघवादुपादातुमुचितमित्याशयेनाह स्वाधिकरणेति अत्र ध्वंसविशेषणे वृत्तित्वं निवेश्य भावमात्र एवाध इति तदुपा व४
क्षण३ दानं स्वाधिकरणस्यापि स्वाधिकरणक्षणवृत्तिसंसर्गो ध्वंसाभावाधिकरणतया उत्पत्तिघटितध्वंसत्वनिवेशः भावसाधार
णप्रागभावत्वात्सत्त्वे पूर्वमिरुक्तस्याधेयपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वरूपक्षणत्वं चरमसंयोगक्षणोत्पत्तिध्वंसेतिप्रसक्तं
तत्काले प्रागभावासत्त्वाद्गृहेत्यत आह क्षणत्वं चेति स्ववृत्तीति यावत् स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः स्वावृत्तिः यो यस्य तत्त्वमित्यर्थः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

न१

स्य तत्कालीनस्वावच्छिन्नक्षणगर्भस्यत्ता नाममपि ध्वंसाभावस्ववृत्तित्वयात्तत्प्रतियोगिभंजंच निरुक्तयावदंतर्गतिभासमागक्षणावच्छेद्ये
११ दे स्ववृत्तित्वान्नातिप्रसंगः पदेऽपि वृत्तिस्फुटैव ध्वंसप्रतियोगिनि स्वावृत्तित्वमुपेक्ष्य स्वाश्रयप्रतियोगिवैयधिकरण्यं तस्य निवेशाने
न३ प्रतियोगिनि यावत्त्वानिवेशे गौरवादाघ्यमामप्रेस्यत्वक्षणेति तरमाह स्वयूततीति स्वाधिकरणस्यादिलक्षणेक्षणत्वनिवे
शनमेव निष्फलं किं तद्दत्ति प्रसक्त्याभ्यापमतेच रमध्वंसाधिकरणसमयमात्रस्येव ध्वंसाप्रतियोगितविशेष्यत्वाभावा
देवक्षणिकत्वप्रसिद्धेः तन्मते च वस्तुत्वकालानभ्युगमे न बाधासंभवादिस्याशयेनाह क्षणोपिवेति नन्वतीतगोच पा४
रज्ञाने तन्मतेऽतीतविषये स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि विषयत्वयावत्त्वमिति तत्र सत्यास्ति निरुक्तक्षणि
कत्वसाधने बाधः अभावसाधने चासिद्धसाधनमत आह भिन्नेति ननु विषयतासंबंधस्य तद्व्यापकत्वे विषय पि७
तावत्तेन संबंधेनाधारतासाच स्वसमानकालीनाविषयद्वे स्वासमानकालीनविषये च विशिष्टे सत्त आह यद्वेति
स्व मत्रवोध्यं त्रिरुक्तक्षणेष्वनुयोगिनि स्वत्वनिवेशे प्रागभावादिकं स्वपदेनोपादाय साध्यप्रसिद्धिसंभवे ताव
तैव चारितार्थतात तदसंभवे साध्याप्रसिद्धिदुर्वारैव नहि प्रागभावचरमध्वंसरूपं स्वमेतु साध्यघटकं तद्घटितस्य
साध्यस्य पक्षे बाधात् स्वपदेन पक्षमुपादाय प्रागभावादौ प्रसिद्धसाध्यस्य तत्र साधने व्याप्तिचारेण निराकृतमेव
प्रतियोगिनः स्वपदेनोपादाय पदेऽक्रूटसाधने च तन्मते प्रतियोगप्रसिद्धिः संवितु सिद्ध प्रतियोगिनमादायाभा
वसिद्धमुपगमे च स्वाधिकरणसमयध्वंसावृत्तित्वमेव न्यायः स्वत्वघटितोऽस्ति मत्वरूपविशेष्यदले घटितक्षणि

न२ १२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

२ ननु प्रतिज्ञाहेतू प्रयुज्यमानस्य प्रथमत एव यत्साध्यं तदुदाहरणोपनयाभ्यां विरुद्धस्य साध्यांशकां निराकर्तुमाह । अनुमितीति । तत्र पक्षांशे मनुमिति
नापोदाहरणोपनयनिगमनानि अनुमितिकारणज्ञानजनकतामिधानं ३ भाव

कत्वेऽननुगमनिबंधनो दोषो दुर्वार इत्येतिमतांतरमाह प्राभाकरादिरिति सत्त्वमिति न्यायमते सत्त्वविशिष्टे सत्तेरभावात् न सत्त्वस्यो हेतुत्वमिति
त्वेत्याप्यत्वमिति निरसिद्धसाधनताव काशः विधिसाधनेन स्येयमनिराकरणे संभवेपि ग्राह्यतेनो देहादिभिन्नत्वसाधकत्वे सति राकरणेन तत्साधनं प्रकृते उपयुज्यते सत्त्वादेरेव स्येयकारोऽयं तिरोगमातः प्राणिकत्वसाधनेनो निरस्यस्य त्वाभाव्य न न्ये यथाविद्ध्य स्वघटस्य
तत्कालेत्तीकलयादृष्टांत बाधिरोधः सत्कप्राह स्थूलेति तथापि तस्य न्यायमतेस्थिरत्वे मेया ध्यावेक त्वापि सत्त्वं प्राह प्रसाध्येति स्थूलत्वे द्व्या
णुपगममूत्ररोगापि दृष्टांतं संगमयतो मतमाह तथेति तथोसाद्विशिष्टः निरंतरीभूयपरउत्सादस्तत्वान्न प्राणिकः गकारश्च स्थूलत्वद्व्या
णुपगमस्यै हस्यापि तदनुमतस्तात्त्वाभाव एतावताविप्रसाध्यांगकत्वं न परिहृतं तादृशपरमाणुसमूहस्यापि पक्षैकदेशत्वात् अत
सव्ये ० माहस्यैव वेति घटः स्यनुकृष्यते प्रययाविविशेषइति तस्य पप्रघटस्यासत्वेपक्षएवव्यतिरेकदृष्टांततासंभवः असत्वं च तस्य न्याया
नानुमतंअतःप्रसाध्यांगकत्वं दुष्परिहरं तथापि प्रकृतानुमानेनैव घटस्य क्षणिकत्वे साधनीयं तत्साधनेन च घटदृष्टांतेन प्रकृतानुमाननिर्वा
हदृष्टान्योन्याश्रयात्स्यान्वयदृष्टांततानभ्युपगमः असत्वस्य पुत्रांतरेणासाधनीयतया व्यतिरेकदृष्टांततापक्षेऽन्योन्याश्रयाभावा
त्तमात्रेवमतेतथोसाद्विशिष्ट परमाणो रपि दृष्टांतत्वसंभवेन तद्विशिष्टतत्समूहपर्यंतानुधावनं निर्वीजंपतत्क्षणिकत्वं दूरस्वान्व
न४ यसहचारो पदधूनि सत्त्व क्षणिकत्वयोरन्यस्य दृष्टांतविधया पदार्थ नि व्यपदस्य त्यरसत्वं चनायकश्चिदिशु नचत्वयाख्याने उक्ता
न्योन्याश्रयदोषो दुर्वार इति याच्यं उक्तानुमानं विनापि पूर्वोक्तदृष्टांतवृत्ति घटयोः कार्यविशेषकादित्वं तद्धारित्वेन भेदसिद्धा आस
णिकत्वसिद्धिसंभवेन तद्दोषानवकाशात् सत्वावच्छेदेन क्षणिकत्वसिध्यर्थमेव तदनुमानोपगमात् [illegible] भाविष्यतीदं मन्ये अंश
तःसिद्धसाधनेति प्राचीनमते अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावपि अंशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वानिरसमिसाध्ये भेदं नव्यमतानुसारेणा
न५

[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

हेत्वस्योपेति ग्रन्थः सिद्धसाधनरूपदोषस्याभावात् एवं परिहारद्वयस्यासंभवमाशङ्क्याह पक्षतावच्छेदकेति पक्षतावच्छेदकं च सर्वसाधारणोऽस्मे
१२ कं ध्वायध्वादिरूपं मानेव वा उभयथापि तदवच्छेदेन साध्यस्य साधनुभवासिद्धं ननु विवादास्पदत्वपरिभाषानेऽसाधारणपक्षतावच्छेदको
12 लाभः ध्वंसाद्यादित्वस्य शब्दादित्वादिधर्मसमूहरूपस्याननुगमात् तथा च नैकानुमितिनिर्वाहः नानानुमितीनां चैकदा संभवेन त्रिशब्दाशां
तिरिक्तावां वयाह विभिन्नरूपेणेति समूहालम्बनरूपाया एकस्यानुमितेः विवादानानुगमस्य ज्ञानाभेदकत्वादिति भावः नन्वेवमपि
विशिष्य सर्वेषां पक्षाणाम् एकदा प्रतिपादनासंभवेन पक्षवाचकोर्य पदार्थस्याननुपास्थितिः तत्र व्यभिचारसंशयेनानुमत्यसं संपदं
भवः स्यात्तत्राह केषांचिदिति तत्र पक्षवाचकपदानुपास्थितौ संदिग्धानैकान्तिकत्वदोषाप्रतिरोधः गृहीतव्याप्तिकस्यापि साध्या
भावादिमत्त्वेन तादृशार्थस्याप्युपस्थितिदशायामन्यत्र सहचारस्य गृहीतव्याप्तिकस्यापि हेतोः सत्त्वस्य तत्र धर्मिणि ग्रा
नुमितेरोदयादिति पक्षवाचकपदेन तद्बोधनेऽपि तस्य पक्षतापर्याप्त्यभावात्तत्र व्यभिचारसंदेहस्याकिंचित्करत्वात् न च हेतु
मत्तानामेव च व्यभिचारस्यानवस्थैवाभावादिति भावः पक्षत्वेनोपस्थापनस्य पक्षवाचकपदबोधितस्यैवाकिंचित्करत्वात् पक्षता
वच्छेदकत्वात् तदनुपलक्षणेनातादृशधर्मिणोऽनुमितौ भानेऽपि व्याप्तेर्गृहीतत्वात् अनुमितेर्व्यभिचारग्रहस्याक्षादविरोधित्वात्
व्यभिचारसंशयोऽकिंचित्करः इति बोध्यं नवानानुगतपक्षतावच्छेदकमित्याह असाधारणीकृत्येति आचार्यैः पक्षतावच्छेदकरूप
हेतुत्वानुपगमात् उत्तमतमनुरुध्य सर्वपदार्थस्याहिरूपतां प्रदर्श्य साध्यतत्पक्षतावच्छेदकभावमुपपादितः प्रवादमनुरुध्य
वस्तुविचारे पक्षतावच्छेदकस्यापि हेतुत्वसंभवतीत्याह पक्षतावच्छेदकस्येति नञ्ञन्वयव्याप्तौ हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यप्रवेशा न
त्व्याप्तिग्रह एव तत्सिद्धौ हेतुविशिष्टसाध्यानुमितिः सिद्धसाधनेन न संभवति अनुमेयस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्य
स्यासिद्धत्वादिति हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वानभ्युपगमबीजं दूषयति व्याप्तीति इति इत्याकारिकायाः एतेन समानाकारस्य सिद्धे रेव वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

शेधितत्पाहेतुः स्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्याऽसमानप्रकारकतयाऽलादृशार्थो हेतुमान्साध्यवानिति साकाङ्क्ष
प्रचितर नानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति सूचितं ननु पक्षापक्षितत्वे यो हेतुमान्स साध्यवानिति सुदाहरणाद्धेतुमद्धि व्यापकसाध्यवत्त्वबुद्धेरस्य
...सादुदाहरणाद्वाव्याद्धेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ग्राह्यज्ञाने संभवेन तादृशमानसज्ञानस्यावश्यं स्वीकरणीयतया तादृ
शमात्रहेतुमान्साध्यवानित्याकारकबुद्धेरपि संभवाद्दुर्वारमेव सिद्धसाधनमित्यनुशयेनाह हेतुमत्तावच्छेदेनेति तथा च व्याप्ति
बुद्धौ हेतुमति साध्याभावेऽपि हेतुमत्तावच्छेदेन साध्यवत्ताभानान्नोद्देश्यासिद्धिरिति भावः। पक्षप्रवृत्तियावच्छेदकभावो व्याप्यव्या
पकभाव एव प्रकृते च स प्रागेव भातः ननु प्रकारतया भानेन तज्ज्ञानेपि संसर्गतया तद्भानमनुमानादेवेति वाच्यं संसर्गतया तज्ज्ञानस्या
धिकप्रयोजनाभावात् हेतुमत्त्वसामानाधिकरण्येन साध्याभावशंकायाः साध्ये हेतुव्यापकताप्रकारकनिश्चयादपि निवृत्तेः
मानसज्ञाने प्रकारतया तज्ज्ञाने संसर्गतया तज्ज्ञानेपि बाधकाभावात् तथा च सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेनुमानं विना स
भ कलहेत्वधिकरणे साध्यवत्त्वविषयकस्य...दनुमानस्यावश्यकत्वं तादृशाविशिष्टमन्तरेण सर्वत्र हेतुमति न साध्यस्य प्रामाणिकत्वमिति
वाह इति नस्यादुद्देश्यत्वं तादृशानुमितिश्च भिन्नधर्मिकसिद्धेरविरोधित्वोपगमेन निर्वक्ष्यत इति भावः ननु अंकुरसाध्यकतदसा पि५
पक्ष्याभ्यां कुसूलस्थबीजांकुरकारिबीजयोर्भेदसिद्धावपि नांकुरमकुर्वाणस्याऽपि कुसूलस्थबीजस्य क्षणिकत्वसिद्धिः तादृशा
पर्यंता स्यांकुरजन्मपूर्वतनीयक्षणेऽवस्थाने बाधकाभावात् इति कथं बीजपरंपरायां क्षणिकत्वसत्त्वव्याप्तिरित्याशंकां परि
जिहीर्षुराचष्टे अंकुरेति अंकुरमकुर्वाणादिति अंकुरपूर्वक्षणवृत्तिबीजादित्यर्थः तदकुर्वाणत्वादित्यंकुरकारिबीजमकु
र्वाणात् अंकुरपूर्वचतुर्थक्षणबीजात्तत्कारिणः अंकुरकारिबीजकारित्वाङ्कुरोत्पत्तिस्थलीयपक्षस्यबीजस्य भेदसिद्धे

तृतीय .5

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त

सन्निधेरन्वयः तदंकुरजननात् प्रागंकुरबीजकारिबीजतत्कारिबीजादिक्रमकुर्वद्रूपात् अंकुरपूर्वपंचमषष्ठादिक्षणस्थबीजानां कारिताः अं
कुरपूर्वचतुर्थपंचमक्षणस्थबीजसंतानस्य तेष्वंकुरबीजप्रयोजकबीजसंतानेषु यद्यपि अंकुरात्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वेन का
रिबीजस्य तत्पूर्वक्षणवृत्त्यंकुराकारिबीजाद्भेदसिद्ध्यांकुरकारिबीजस्य क्षणिकत्वासिद्धावपि तत्र प्रागुक्तसंभवः तथापि भूयःसु सिद्धि
स्थानेषु सहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभिप्रायेणाह यः सुक्षणिकत्वसिद्ध्यनुसरणान्नत्वसिद्धिसौकर्येणावान्तरनुतं एवं त०
क्षणिकत्वासिद्धावनुमानेन व्याप्त्यसिद्धिरित्यत आह सिद्धेति तस्मात्सत्त्वसाधनस्य तत्रत्यपदं सत्त्वार्थकं तथा च सत्त्वात्रेऽ
नुमानं विनानक्षणिकत्वसिद्धिः सर्वत्रोक्तयुक्त्या नवलतादिसनुमानस्यापेक्षणमिति भावः ननु विरुद्धधर्मसंसर्गादिसत्त्वको
ऽपि बीजसत्तामध्यासितामध्यासिद्धिरिति वा किं वा सामध्यासितामध्यं वाविरोध एव नास्तीति वा नाद्यः करणाकारणस्वरूपयोः सा
मध्यासितामध्यासितयोरप्यमतेऽपि सत्त्वात् न द्वितीयः स्वरूपयोग्यत्वतदभावयोर्विरोधस्य न्यायमतेऽपि सत्त्वादित्यत आह किंचिदिति
अभिन्नत्वेनाभ्युपगतबीजे उभयासिद्धं कारित्वं तदभावरूपमसत्त्वं किंचिति स्वरूपयोग्यत्वतदभावरूपं चेत्सत्त्वं प्रसिद्धमि चे५
त्यभिन्नत्वेनाभ्युपगतबीजे न्यायमतासिद्धमसत्त्वं तथा च तादृशबीजे विरुद्धधर्मसिद्धिसाधकमेव तस्य नासंगतिरिति भावः
प्रसंगतीजभरतां व्याप्तिं दर्शयति यदिसादिना यदेति यत्करोतावधिनो यदिसत्त्वं कार्यसामान्यमादाय सामान्यमुखव्याप्त्या
पि विशेषतोंकुरसामर्थ्येन विशेषव्याप्तिग्राहकदृष्टान्तसौलभ्येन गृहीतव्याप्तिकेनापि तेन विशेषतोंकुरकारित्वप्रसिद्धिसंभवव्या कि२
मान्यव्याप्तिं विशेषव्याप्तिं च दर्शयति यत्कार्यमंकुरं वेति एवं यत्सदेव यदंकुरसंतानावस्थानकालं व्याप्य व्यापादयापि व्याप्तिर्वेध्यात १३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दानीमपि कस्यचिदंकुरोपधायकत्वेन दृष्टांतसोत्वभ्यात् सहकारिमध्यासीनमिति यावत् सहकारिसमवहितं कार्यं तिरंज
नकं तथाविधं हेतोस्य बीजं चेत्सत्यं । प्रापादकस्य पराभ्युपगमेन प्रसक्तिं दर्शयितुं अंकुरसामर्थ्यं चेति । सतः प्रसंग इति
दशा २ कुसूलस्य तावन्न बीजं यथांकुरसामर्थ्यं स्यात्तदा लाहृत्यामेवांकुरं कुर्यादिति प्रसंगप्रवृत्तिरिति सत्यं । अप्रसंगविषयपरि
शोधकः । तर्कः कुसूलस्य बीजे तु सामर्थ्यसाधकविपर्ययानुमाने । आह यदि विपरीतं प्रकारेण घटकं तपोपपद्यते व्य साम्यर्थी ५
तिरेकसहचारो गादि । अन्वयव्याप्तिर्गृहीतं इति सौ महत्त्वमाने साचार्यैर्व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयेन मकृतां नाभ्युपगमात् विपर्य
यानुमानोपयोगिनीमन्वयव्याप्तिमेव संभवाभिप्राये यान्वयदृष्टांतेन दर्शयितिय घटेति यदा तदेति प्रतियोगिन्येतान्वे
ति नत्वभावे प्रतियोगिनिकालानन्वये तत्रे प्रसंगेपरूपावच्छिन्नयोरापाद्यापादकभावः तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावयोर्न हि तु साध्याभावद्वृत्ति विरोधात् न च तावता पक्षातिविरहः । किंतु आपादकेतकस्य [illegible]
वि [illegible] कोटिशांको [illegible] गीरो पादकत्वे विशिष्टकोटिकशंकासामग्रीसंभवेनाविशेष्याभावनिश्चयासंभवात् निजहात् पि
विशेष्याभावानुमानाप्रवृत्तेः । न चैकाजस्य प्रतियोगिविशेषणत्वे सामर्थ्यसिद्धानात्याविरोधिनोः सिद्धिः । कुसूलावस्थानका
लावच्छिन्नं यत्सामर्थ्यं तदभावस्य तादृशेनैव सामर्थ्येन विरोधादतिकालांतरे तस्यैव सामर्थ्येनानुपपन्नोपि तिथान्यं स्वरूपयो
ग्यतारूपसामर्थ्यस्य यावद्वस्तु स्थायित्वाद्वत्तिकिंचित्कालावच्छिन्नदेतभावकथासंभवात् तादृशाभावस्य सामर्थ्यभिन्नाविरो
धित्वात् विपर्यये पक्षधर्मताप्रदर्शयितिनकरोतिचेति इति विपर्ययः एवंरूपोविपर्ययानुमाने [illegible] पक्षत्वे तत्त्वेनाविरोधः य
तो वा कार्यतिर्भावस्य प्रयोजनमाह तेनेति संयोगादेरिति स्व [illegible] बीजस्येति तन्मते पक्षांतर्घटमेवमेतन्नाभ्युपगमेनव्य
गते ३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

गी॰मा॰

लिङ्गित्वेनेत्यन्वेति संयोगादेरनभ्युपगमेन साधारण्यतः कारित्वस्य कुसूलस्थबीजे सत्त्वेन तत्रैकैव व्यापिकानाविशिष्टापत्तिरित्यपरे संयोगादिमनना
१४ नभ्युपगमेपि तुत्तरबीजकारित्वोपगमेन मतद्वयेऽपि पपधानुभावे स्वरूपासिद्धिरूपाक्षतिः स्यात् सानमय तुरीयपक्षः कालांतरभाविप्रयोज
14 नंदशापितिकालांतरेचेति अत्र स्यतादृशापांचेत्यर्थः अंकुरजननेति अयमर्थः कुसूलस्थबीजस्येव अंकुरजननेऽप्युपगमेपि गमके दृष्टापत्तिः
कारिभेदस्वविपर्ययानुमानहेतुत्वे तत्र संदिग्धासिद्धिर्वेत्यर्थः यद्यपि कारित्वासंतानभावस्यानुमाने हेतुत्वेनासिध्यवकाशः अंकुर
कारित्वपृथिवीजेकुसूलस्थतादृशायां तत्कारित्वासंतानभावस्य न्यायमतसिद्धत्वान्न पि प्रसंगेकालांतरभाविउत्कृष्टत्वगविपर्ययेपिका
म लांतरभाविस्यावधूपत्वभिसवधेपं अस्मादृशाप्रसंगविपर्ययपरत्वपामूलकेव्याचष्टप्राणांनामनभ्युपन्यस्यदूषयति यन्नांकुरसमर्थमिति
ति अंकुरसमर्थंच सहकारिसमवहितं बीजमित्यनतिरिति अन्यथासमर्थकुसूलस्थबीजात्सहकारिसमवहितस्य सामर्थ्यविभे
भाव॰ दसिद्धिप्रसंगादिति अनभ्युपगमेनेति पक्षद्वयादिः स्थैर्यवादिनो कुसूलस्थस्यापि सामर्थ्याभ्युपगमेन तस्य भेदस्य तादृशा
पांतत्सहकारिभेदकाप्रसक्तेरिति भावः अभ्युपगमेत्वेनेति प्राक्पूर्वेतत्पक्षद्वयमनुपन्यस्यते कारणस्य सामर्थ्यपक्षान्यतरविरहे सा
मर्थ्यंहि करणविस्तारादिविलक्षणतायः पूर्वेतस्य तथात्वं घटयति सामर्थ्यं कारणतावानिति फलोपहितत्वं यापद फलवैशिष्ट्यंत
दाततात्मककरणेऽनुकारित्वस्याभेदात्संभवः कारिणि भेदस्य बीजेंकुरपूर्वमिव चरमबीजे फलवैशिष्ट्यासंभवात्तदिति सा
ध्यविशेषप्रसंगेनासंगतिः तादृशकारणस्य तत्त्वेन तेन कचिदपि प्रसिद्धिविरहेण शंकानास्पदत्वपायितत्वात्तत्वकारणत्वेतिफ
लोपधानं व्याचष्टे फलोपधानंचेति फलाव्यवहितेति तत्र फलयोग्यत्वे सतीत्यादिः तदेव करणमिति तथाच तत्सामर्थ्यस्य
कारणरूपतयापितत्कासंगतिरिति भावः साध्याविशेषं घटयितुमाह कारित्वंचेति तद्देवे प्रतुषज्यते योग्यतापदार्थोय
दि स्वरूपयोग्यतैव तदा सहकारिसमवधानरूपतयापितत्कालेन घटत इत्यतस्तत्साधारणयोग्यतापदार्थदर्शयितिलियोग्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तापीति वीज्यादेस्वरूपयोग्यतावच्छेदकविनर्कसंगमापतस्य जनकतावच्छेदकत्वेन तत्परत्वं दर्शयितुमाह यत्र सापीति जनकता
वच्छेदकरूपस्य स्वरूपयोग्यतेव मतभेदेन भिन्नेत्याह वीजत्वादिकुर्वद्रूपत्वं चेति ॥ आदिना सलिलत्वादिपरिग्रहः नाघटस्य स्वक
रणत्वमित्यर्थः तथा पुंलिंगतानुपपत्तिर्मग्नोक्त्या दूरापास्तेति पक्ष इत्यत एवं पक्ष इति पूरणेऽकारेणापि नाधिते दिशाऽपि ग
त्यथावोऽयं तापदस्य स्त्रीलिंगतया तदर्थकत्वेन तत्रापि पुंलिंगतानुपपत्तेः तदुत्तरं च पक्षपदं मूले एवं कृतं सामर्थ्यस्य कारित्व
स्येत्येतदभावसाधनेऽकारित्वाभावमनुपहतः साध्याविशेषप्रसंगोऽपि सामर्थ्यस्य भावादेः केवलं घटाविशेषसत्त्वात्सच्चेत्यादि
मतेनस्य दृष्टान्तधर्मपरत्वादिति भावः साध्यपदस्यानुमेयार्थकत्वात्स्य जाति साध्यमिति ॥ अविशेषप्रसंगादिति ॥ आपत्तौ बाधाद्यापा
दकयोरविशेषेऽपि बाधाभावस्य पक्षे उभयसिद्धत्वेऽप्यापादकस्य पूर्वमनुपगतत्वासंभवात् आपादकस्य पूर्वानुपगतत्वेन इष्टाप
त्तिशंकानुमानेन हेतोः साध्याविशेषे संदिग्धानैकान्तिकसिद्धसाधनयोरेकतरं तेनानुमानदोषेऽपि सामर्थ्यकारित्वयोरापाद्यापा
दकयोर्भेदेनोक्तदोषपरिहारसंभव इत्यभिप्रायेणाह दूषणमिति ॥ आदिमूलेनासंगतिरिति परिग्रहः समवायेति प्रापिप्जानार दर्शितन्यायप्रयोगाविशे
वक्षणात्तु साध्याविशेष इति सामर्थ्यकारित्वयोरभिन्नत्वे तयोरापाद्यापादकभावविरह इति भावः प्रसमर्थाकारित्वात् दृश्यो भो
यरूपयोः सामर्थ्यकारित्वरूपयोरभावाभ्यां व्यतिरेकिणो भिन्नत्वेन दृष्टान्तसमभेदेनाविरोधो हि तत्र व्याप्तिसेतनासदेव परामर्शत्रीयो व्या
प्तिभेदोऽपि बहितथात्वेऽपि प्रक्रान्तत्वानिश्चायितुं तदनुपपत्तेरिति व्यक्तसद्दृष्टान्तस्य परामर्शकितां स्पष्टयति तदनुपपत्तेरिति धर्मति
रव्यावृत्तभेदस्य धर्मिणोर्विरोधाप्रयोजकतावच्छेदकधर्मयोर्मिथ्योगिरोधाभेदे दृष्टान्तेकतरव्यावृत्तसविशेषत्वस्य तरव्यावृत्तसमव्याप्तियोगि
कभेदपातनया व्यावृत्तभेदव्याप्यविशेषेति व्यावृत्तपदस्य तत्साध्यव्यावृत्ति जातियोगिक तद्धर्मभिन्नमपरत्वशंकां निराकर्तुं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ग्रा.

१५ आचष्टे विशेष्यस्येति आश्रयस्येति यावत् प्रथमे यन्निष्ठो याविद्रूप्रतिक्षेपतया सम्बन्धेनानावाद साधनाविवृति यन्मत प्रतिस्पष्टयि
तु विशेष्यत्वमात्रपर्यवसितं न त्वितरभिन्नत्वपर्याप्त्यवं यत्राकं तत्रैव गौरवादिति स्पष्टयितुम् आश्रयपदं यद्द्वयं
15 परप्रतिक्षेपार्थकपरित्यागपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे एकेति एकधर्माश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरस्येत्यर्थः अस्या
म म्पथ्यापि तर्कसंगमनायोपपत्तिमाह सन्वेति एकोपगमे इति एकाश्रयसामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्यस्य
र्थः कस्यचिदिति एकधर्मयत्किंचिदाश्रयवृत्तित्वे सति यत्किंचिदाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरस्येत्यर्थः द्विती
यपक्षस्य यथापरमतयोरेव परस्परव्यभिचारित्वारूपसंभवात्परापरभावनिराकरणेन तन्निराकरणमात्रापत्तिर्न संभ
वतीत्यत आह संगच्छत इति यपक्षस्यापि द्वैरूप्यमाह असाधारणेति एवं चोभयरूपद्वितीयपक्षस्यैकतरदूषणपरतया न सं
गतिः एकतरमात्रेति कस्यचिदुपगमे कस्यचिदपरित्यागादसामञ्जस्यमापद्यते एवमुत्तरत्रापि एकतरस्यापि स्वाश्रयपरित्यागपरे
त्यपरित्यागे यत्किंचिदाश्रयमात्रपरित्यागः स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकापरधर्माश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरू
पस्यापरस्य स्वाश्रयपरित्यागस्य बोधकमात्रपदत्वमित्यर्थः परस्परेणेति एकतरस्य यत्किंचिदाश्रयपरित्यागस्वाश्रयापादक
हत्वापरस्य यत्किंचिदाश्रयपरित्यागस्यार्थः स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वाश्रयवृत्तित्वे परत्वस्य समाना
धिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यावत् विरुद्धत्वाद्विरोधस्य आश्रयापरप्राह स्वसामान्येति एतावता धिकरणपरस्पराश्रयाने
दस्य परस्परसंकरदशायामिति तत्रेति परस्परसामानाधिकरण्यरूपविरोधे द्वितीयपक्षे नीपपक्षद्वयोरप्रयोजकत्वान्न विरोध इत्यत आह
परे धर्मानुपपन्नोऽरीति आभेदाप्रसक्तेरित्यर्थः सर्वमतावादिनां विरोधे प्रयोजकानां विनर्यनिराकरणादप्यतो लभ्यमपि ज्ञा १५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

भेदस्य प्रकृते सत्त्वस्फुरणबाधप्रसरपतिलक्षणासागितिश देवव्यावृत्तिभेदमूलविरोधाभासत्वमेव स्फुरणादप्रतिप्रयोजकविरहेणाव्यवस्था
पद्यतिसचेस्वस्वव्यावृत्तभेदस्येसमर्थकत्वेन संभवति। व्यावृत्तभेदस्येव व्यावृत्तस प्रतिक्षेपरूपत्वात् हेतुहेतुमद्भावे मेकत्वेन विरोधात्
नव्याव्यावृत्त पोर्भेदव्यावृत्तोऽपरस्परराधेयकरणावृत्तितरूपभावस्य प्रतिक्षेपस्वरूपमेदमैककस्यहेतुतयोपन्यासो न विरुद्ध इति भा
वं यादृशप्रयासेन विरोधमूलकव्यावृत्तिभेदप्रयोजकत्वम् स प्रतिक्षेपनिराकरणं तावता व्यावृत्तस्य भेदस्येव निराकरणमिति संप
वे परस्परसंभवादेतु तत्कथं अन्तरनिराकरणमीतोयं स्यात् तदभिन्नेस्ति न सदस्य परामर्शनीयो व्यावृत्तिभेदेऽपि न सर्वस्वस्या
पः संभवति व्यावृत्तिभेदमूलकविरोधस्य प्रकृते प्रयोजकाभावेनासत्त्वस्फुरणादनयेवात् तेनैव व्यावृत्तस्य भेदप्रयुक्त
विरोधोपन्यासात् स्फुरणादनेन न विरोधोदतो विरोधापरतयैव न सदव्यावृत्तेस इति निष्कर्षे नेति पूरणं तत्प्रयोज
नं दृश्यपत्ति प्रतिक्षेपमात्रे स्पष्टे निरपभागं न यद्यपि किंचिदाक्षेपप्रतिक्षेपस्य स्वार्थः व्याप्तिनामासिद्धापरोऽनत्वादिति त
न्निष्कर्षमिचारप्रतियोगिसाधारणान्यूनवृत्तिसाधारणवाजिनिपावतन् तथा न दिव्योऽव्यावृत्तस्य प्रतिक्षेपस्वरूपरहस्य र
सामानाधिकरण्यमविरोधितयात्मसलिलिगिरोधादिस्यागि पद्यथाविरोधापत्तेरिति भावः। ननु निपकाशापूरणो
दिव्योऽस्य तत्र स्वाश्रयसामान्यप्रतिक्षेपकत्वादाश्रयसामान्यप्रतिक्षेपकतापाः स्वास्मिन्नाश्रयत्वपतया स्व
स्मिन्नावरूपकत्वाव्यावृत्तस्वभावादिसंभावित एवतावन्नेति व्यावृत्तेः। व्यावृत्तिद्वयप्रसंगसामानाधिकरण्यस्वरूपस्व
रासामानाधिकरण्यस्य स्फुरतोऽलिस्वास्मिन्नसामानाधिकरण्यप्रतिक्षेपकत्वाव्यवस्थितत्वसामानाधिकरण
प्रतिपत्तिसंभवेऽपि प्रतिपक्षपरिस्पन्दः तत्प्रयुक्तपरस्परैकत्वेन सामानाधिकरण्यप्रतिपन्नायेव सा पनरप
र्भिकव्यावर्तकधर्मदर्शने नोभयपक्षधर्मिकोभयपर्यवसानकारितासमापत्तिपरस्परयोगः। ननु बाधो वा स्पष्टोऽस्य संगतं प्राप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

16

तोमाध्यस्यानुगुणत्वया दोषत्वात् हेत्वोः पक्षे दृश्यत्वेऽपि तत्र व्याप्यत्वस्याप्रामाणिकत्वेन प्रसिद्ध्यभावात् किं चित्कल्पनात् प्रति
योगिनो विरोधेऽपि विपर्ययस्यासत्त्वात् एकाभावेन परामर्शावच्छिन्न बाध्यासिद्ध्योरन्यतरप्रसंगाच्च सतोऽव्याप्य
त्वाद्याधानुसिद्धौ नित्यैकतरापाय इत्यस्य व्यावृत्तिर्वा एकापाये परावृत्ते न सहएकतरपदस्य कृत्यं धारयोर्भिन्नाधिकरण
विवरणे प्रसक्तव्यक्तिरिक्ताव्यावृत्तेस्तो रेव तत्र समुच्चयेति भाव तत्र भावनिपतनेति धर्मिणोः स्यादिः पर्मिणि
प्रसक्तव्यक्तिरिक्ताव्यावृत्तौ प्राप्तव्याप्यकोपर्याभिमत पोपावभावो प्रसज्जनरतिपयोर्नेकत्वः एतच्चवाधा
सिद्ध्योरन्यतरप्रसंगादित्यस्य विवरणं तावता पोदोषः आक्षेपः तं स्फुटयति सामानाधिकरण्येति विरोधः विरोधेन व्याप्यसिद्धिः एवं नास्ति धः ६
नविरोधादिति तत्र लेन सामानाधिकरण्यार्थ कों किंतु परस्पराव्याप्यकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपकं परस्पराव्याप
कामावप्रतियोगित्वादिरूप किं वा सामानाधिकरण्याविरहरूपविरोधो वा हेतुतावच्छेदकतापातादृशविरोधोपपत्त्या सामंगाहृतिः मि
पर्याप्ति प्रकारिव्यावृत्ति व्यतिरेको दृष्टान्तवत्प्रादुः नित्यव्यतिरेकसाधने व्यभिचारः व्यावृत्त्या निरोधेऽस्य पर्यव्यावृत्तिरुप
साध्याभावेऽप्रकारिव्यावृत्ति व्यतिरेकरूपहेतोः सामानाधिकरण्यस्यावश्यकत्वादिति भावः व्यावृत्तो हि सत्त्वे नोपस्थि
तपर्याप्ते प्रसक्ते अपास्ते पप्रतिक्षेपान्वयः उपदर्शितान्यादिति प्रसाध्यत्वेकतरमात्रेणपरस्परेणाचेत्समं नन्वये
स्यादिः एतन्मूलनाभंगा पद्धजमयपक्षत्रिराकरण ॥ नाभाप द्वितीयपक्षे दृष्टान्त पूर्वपातियावृत्तेति प्रज्ञवाः पर
स्पदकुस्थलस्य पक्षेत्र स्वयाव्याप्यभिचार द्वितीयपक्षनिराकरणा हेतुतावाप्यमाचष्टे निर्व्यभिचारभेदरण
पक्षाकत्वति एकतरमात्रपाते उभयप्रसंगासंगते स्वपक्षकोणिः आवश्यकत्वे कपरामर्शपूर्वतां प्रसक्तप्रसंगद्वयप्रसंगाम
पातिसापत्न्यस्येति कृतताप्रसंगापादिनो व्यभिचारपक्षे प्रसंगद्वयस्यैव नवा व्याघ्रकतापरस्थदर्शनोपपत्तिरिति निष्पद्दतिः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

संगयोरित्याद्यभिशंकां परिहरति तथा चेति अभिप्रायः तर्कं तु प्रागभावे [illegible] प्रकृते तदभावः प्रकृते अन्यतरोपगमे
प्रागसत्त्वस्यैव स्वीकारे प्रागसत्त्वस्य कारित्वे भयाभिद्योतिविरोधे बाधकः ननु अनुमाने प्रतियोगिविरोधो नाम्नैव कार्यं इत्यत आह
विरोधाद्यन्यथेति कुशि हेतुघटाभावाभिप्राय इति प्रागसत्त्वस्य कारित्वे प्रागसत्त्वे कुसुम स्पृश्यतत्र सम्बन्धः सामग्र्यस्य
रसंभवादिति भावः एकस्मिन्नपि गगनाद्यभावेऽपि धर्मान्तरोपाधिभेदेनैव तदनुपपत्तिरिति पक्षान्तरं तात्पर्यं नान्तः नोपपन्ना
धिभेदादित्याह इत्थं च प्रत्यहं नित्यस्यादिना स्वावच्छेदकस्य स्वविरोधिप्रत्ययस्य उपाधिविशेषणं तद्विशेष्यभेदादित्यर्थः तादृशा हेतुकं अविनाशित्वे स्तन्य दृष्टान्तं
तेन घटध्वंसप्रागभावावेतौ भाव्यस्य भेदादिति प्रागभावध्वंसरूपे इत्यर्थः ननु परेषां मते प्रागभावध्वंसयोरेकत्वेऽनेकत्वं तत्र प्रदर्श्य प्रकृते स्व
तत्प्रागुपरि प्रामितिर्न्न नुक्ता यत्तोऽनित्यत्वे प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वे तत्स्वतन्त्रस्यानुपपत्तिः प्रागभावभेदादेव भेदो न त इत्युक्तो भेदो न ह्यस्य भेदः [illegible] कार्ये
तो हि संप्रागभावध्वंसे नानुपपन्नः तत्र समावेश इति प्रागभावेतिप्रागभावध्वंसध्वंसे भेदः स्वावच्छेदकोपाध्यन्तरप्रवेशे हि प्रतियोगित्वे अपेक्षा
ध्वंसप्रागभावयोरवच्छेदकभेदप्रदर्शनेन नयायिविशेषस्य स्वस्य भेदनिरहे विशेषणाभेदे न विशेष्यभेदः स्वापत्ये अस्मिन्नपि यद्यपि तद
एव स्यात् तदा स्यादेव साध्यविशेषपरिहार इति भावः नन्वेवं अवच्छेदकोपाधिभावे सभेदे परतयाऽप्यावस्यानविरोधः उपाधिभेदे नाप्यु
पाहितविशिष्ट एव सदृष्टान्ते तेऽपि न तथा भावादिति वाच्यम् अत एवं सभेदेन तिमत्कोनु रोधेन तत्कृता प्रतियोगितावच्छेदकस्य भेदः परतापाप्राधान्य
पाहितविशिष्ट एव सूक्ष्मोपसर्गात्तेषां सुलभत्वात् इति तन्मते ध्वंसप्रागभावयोरेकतया न प्रागभावकल्पनायाः प्रतियोगिता धर्माभावे कुतो भेद इति न भेदकस्तथा
कतया तयोरन्यत्वम् नार्थे मतान्तरे न स्वमते इति तन्मते संवादेन भावो विप्रत्यतिरिक्तः इति भावः अप्रत्यक्षयोरपि ध्वंसप्रागभावयोर्यदि ध्वंसत्वप्रागभाव
ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकतया तस्य स्वीकारे तत्समानत्वं भावे विधानात् इति भावः अप्रत्यक्षयोरपि ध्वंसप्रागभावयोर्यदि ध्वंसत्वप्रागभाव
त्वरूपोपाधिभेदादस्यात् तदा ध्वंसप्रतियोग्यभावस्य रूप प्रागभावत्वं घटध्वंसप्रतियोगित्वात्प्रत्ययप्रागभावत्वं तु व्यभिचारी
प्रागभावत्वातिप्रसक्तत्वेऽप्येतच्च ध्वंसत्व इत्यभिप्रेत्याह अत्र परमार्थभेदेनान्यथाभेदसत्ता इत्यापाद्य यसामान्यस्यानसंभवाति
प्रत्यक्षविषयतयाऽपि सादृश्यः पूर्वपरतयाऽन्यचेष्टायामिति प्रागुक्तविभेदादिति प्रागुक्तविरोधादि इत्यर्थः आदिपदादनुपूर्वीविशेषा
वच्छिन्नत्वं भेदपरिग्रहः अनुपूर्वी भेदादेरुपाधितया तदुपसिद्धतया निराकरणायोगाद् अंतरपतिविशेषसंपादकत्वमिति तथा च वो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

धकशब्दानुपूर्व्यादिरूपोपाधिकावच्छिन्ने [illegible] विशेषितेनानुपूर्व्यादिभेदे नापि [illegible] दैव्यानुपपत्तिरिति अपि नेति भावः बोधकशब्दानु
पूर्व्यादिकावच्छिन्ने दृश्यबोध्ये [illegible] विशेषितेनानुपूर्व्यादिभेदेनार्थभेदस्य साध्यते आनुपूर्व्यादिभेदे [illegible] बाधस्यानुपपत्तौ तत्स्य च पर्यायता व
च्छेदकत्वं स्फुटं तत्र पर्यायित्वं घटकानुपूर्व्यादिभेदस्य तद्घटकार्थैक्यप्रयोजकत्वादिति न दुष्टो दृष्टप्रसंगस्तथा पूर्वपक्ष [illegible] बोधकशब्दभेद
नेति भेदो [illegible] आनुपूर्व्यादिभेदावच्छिन्नकत्वं स्फुटमिति तु पर्यायित्वं [illegible] इति भिन्नपर्यायानुपूर्वीक पर्याये [illegible]
[illegible] पर्यायित्वे [illegible] एकत्वोपगमेन प्रकारभेदेनापत्तिप्रसङ्गाभावो यथा भेदेऽपि संभवति तथापि [illegible]
पाः योग्यताया आधारतावच्छेदकस्य दूषणत्वासामानाधिकरण्यं [illegible] विकल्पभेदो विकल्पाद्वैलक्षण्यं [illegible] आनुपूर्व
ज्ञाने पूर्व [illegible] प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपत्व [illegible] तदनुपपत्तिरिति तौ [illegible] स्यादिका पि ति [illegible] स्वरूपकृतस्य
[illegible] स्वाभिषयकज्ञान [illegible] [illegible] सर्वः [illegible]
[illegible] प्रसंगात् [illegible] तथा नेति [illegible] दिहेतुताभ्युपगमे इति
प्रसंगादिति भावः [illegible] प्रकारे [illegible] प्रसंग इति [illegible] प्रकारस्य [illegible] तथा [illegible] प्रयोगात् [illegible]
[illegible] रूपयोग्यतायाः [illegible] कारणव्याप्ति [illegible] कारणजातीये [illegible] तस्य सिद्धसाधनपदस्य [illegible] सिद्धसाध्यनपरत्व
[illegible] संभवति कुतस्तत्र [illegible] एवं [illegible] सिद्धिपदस्य विपर्ययानुमाने हेतुसिद्धिपरत्वासंभवः [illegible] भावरूपहेतोः [illegible]
[illegible] सिद्धसाधन [illegible] इति विपर्ययप्रसंगो [illegible] संख्य [illegible] सिद्धसाध्य
[illegible] विपर्ययि [illegible] सिद्धसाधनाभावे [illegible] ततः सह
कारि [illegible] अभ्युपगमे [illegible] सिद्धसाधनं [illegible] सह
कारि [illegible] योग्यताभ्युपगमे [illegible] दित्वेन [illegible] कारणा [illegible] इति [illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

18

भ्युपगन्तॄणामनेनेत्यर्थः अर्थान्तरमिति व्यापकाभावस्य व्याप्याभावनियतत्वादित्यर्थः अभ्युपगतत्वादिति अकारित्वेऽपि सहकारिसमवधा
नरूपयोग्यताभ्युपगमासंभवादितिशेषः नाकस्येयंत्रिनेचनखेतदस्तीत्यस्यनिर्वाहितत्वकरोत्येवेतियथाश्रुतमर्थानुसारेणकारि
त्वापादनेष्टापत्तिपरतयाकेषांचिल्लिखितसाधनोपदर्शनमुपदर्शयिष्यतीतियच्चितिसहकारिसमवहितेपक्षेन्वयव्यतिरेकस्यस
विषयत्वाभावात् अन्वयव्यतिरेकपदंतद्दीपरतयाव्याचष्टे अन्वयेति घटादिपदादावंकुरयोग्यतासत्तारूपंतस्यावीजत्वरूपते
तिरोहितांनिराकरोतिवीजत्वमितिननुवीजस्यांकुरजनकत्वं अस्त्वेवयथाचैवन्यायमतेऽंकुरोत्पादनत्वासंभवात्तदवयवेनापि
स्यास्मिन्वीजसत्वेऽंकुरान्तरजननासंभवात्तदवयवेनापिवीजविनाशएवतदुत्पन्नेनवीजस्यनिमित्ततापारम्पर्ययोगादिसत्वमा
हतद्वेतिएवंवीजस्यांकुरजनकत्व पादानतयाइतिमतेनेतिपराभ्युपगमेनफलमवयवावयवेतिएतच्चपिठरपाकमतेपीलुपाक
मतेवीजारंभकद्व्यणुकपर्यन्तविनाशएवपरमाणोरंकुररूपसजातीयरूपाद्युत्पत्तेःपरमाणुभ्योद्व्यणुकादिक्रमेणांकुरस्या
वीजारंभकस्थूलावयवानामंकुराजनकत्वात्परमाणुषुद्व्यणुकत्वाभ्युपगमात्संभवात्संगतेःरूपविशेषादिमदवय
वेभ्यएवांकुरोत्पादसंभवात्तादृशजातेरजनकत्वेतथाशयेनवदन्तीतिजातिभेदपदस्यजातित्वादिपरतामपिनिराचिकीर्षु
राहकुर्वद्रूपत्वेतितृतीयपक्षेस्वोत्पत्तिक्षणएवसहकारिसमवहितस्यचपरमकारणस्यस्वरूपयोग्यतामुपपादयतिचर
मेतिउक्तकालेकार्यस्यस्याद्दितीक्षणेकार्यकारित्वाभावः तत्तत्कार्याव्यवहितप्राक्क्षणसंबन्धाभावः सहकारीतितत्तत्कार्यप्रागभाव
वरूपस्यादिः यथाश्रुतकार्याभावादिगर्भनिर्विकल्पकसमवधानेइतिसहकारिसमवधानेऽपिसमवधायिकारणाएवकार्योत्पत्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

लौगभ

१८

न्याय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative